

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Кієво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній рівень – магістр

на тему: “Ідентичність українського радянського сатирика: приклад
Федора Маківчука”

Виконала: студентка 2-го року навчання,
спеціальності: 032 “Історія та археологія”

Освітньо-наукової програми “Історія”

Явдошняк Марія Олександрівна

Науковий керівник: Шліхта Н.В.,

PhD, кандидат історичних наук, професор

Рецензент: Сергій Єскельчик, PhD, професор

Магістерська робота захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____ “ _____ ” _____ 2022 р.

Київ – 2022

Декларація академічної доброчесності

Студентки НаУКМА

Я, Явдошняк Марія Олександрівна, студентка 2 р.н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія”

адреса електронної пошти: m.yavdoshniak@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною бакалаврська/магістерська робота на тему “Ідентичність українського радянського сатирика: приклад Федора Маківчука” відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайоmlена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

15.06.2022

АНОТАЦІЯ

магістерської роботи

Тема: “Ідентичність українського радянського сатирика: приклад Федора Маківчука”

Автор: студентка 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 “Історія та археологія” освітньо-наукової програми “Історія”

Науковий керівник: Шліхта Наталя Василівна

Захищена: "___" _____ 2022 р.

Короткий зміст роботи: Дана робота є спробою дослідити ієрархію ідентичностей радянського українця, головного редактора сатиричного журналу “Перець” упродовж 1946–1986 рр., Федора Маківчука. У першій частині дослідження розкриті контекстуальні питання, що дозволяють збагнути, в яких умовах формувалась ідентичність українського радянського сатирика. Йдеться про радянську культуру сміху; національне питання в політиці партії; стандарти в роботі радянської преси і працівників журналу “Перець”, зокрема; набуття українською мовою радянської форми; творення української радянської ідентичності (український погляд).

У другій частині дослідження аналізуємо прояви ідентичностей Маківчука, переважно у його творчому доробку. Найбільша увага відводиться самоідентифікації сатирика, іншуванню, народним мотивам, що вказують на етнічне походження автора, та побутовим проявам його як радянської людини.

Для розкриття теми було залучено масив архівних документів Центрального державного архіву літератури та мистецтва України (переважно з особових фондів), деякі документи з фондів ЦК КП(б)У Центрального державного архіву громадських об'єднань України та збірки інших дотичних до теми документів. Також, для належного аналізу масиву джерел, введення в контекст та формування методологічної бази дослідження було використано відповідну базу міждисциплінарних досліджень. Серед них доробки Лариси Масенко, Наталі Шліхти, Сергія Скульчика, Соломії Павличко, Пітера Берклі, Шейли Фіцпатрик, Штефана Плагенборга, тощо. У роботі детально охарактеризовано джерельну та історіографічну бази, а також методологічні підходи до аналізу різнотипних радянських джерел.

В ході дослідження вдалося з'ясувати, що у творчості Маківчука вибудовується ієрархічна піраміда політичних ідентичностей. На вершині – *радянська людина*, частина великого цілого, об'єданого одним побутом, єдиною мораллю, єдиною “комуністичною мовою”, радянським дискурсом. У центрі – *українець*, що маркує свою творчість виразними народними елементами: приказками, фразеологізмами, живими мовними зворотами, не радянськими, а українськими. В основі піраміди – *регіональна ідентичність*. Так в творчості Маківчука з'являються подоляки (як він сам), галичани, полтавчани тощо. Всі мають свої мовні особливості, “говірки”, як каже автор. Також, однією з чільних спільнот в житті і текстах Маківчука є *українські радянські письменники*, і вужче коло цієї спільноти – *українські радянські сатирики*.

Вступ	6
Розділ 1. Сатирик в контексті: теорія та історіографія	15
1.1. “Карнавальні” концепти Михайла Бахтіна й українська радянська сатира	15
1.2. Національне питання в політиці партії	24
1.3. Радянська преса та її творці	31
1.4. Мова як елемент радянської дійсності. Українська радянська мова	39
1.5. Українська радянська ідентичність: українська оптика	43
Розділ 2. Українське й українці в творчості Маківчука як маркери його ідентичності	50
2.1. “Народне” в гумористичній творчості Маківчука	50
2.2. Українці в еміграції: “свої” і “чужі” серед різних “інших”	56
2.3. Маківчукове відкриття Галичини	66
2.4. Маківчук та “інші” “свої”	71
Висновки	81
Список використаних джерел та літератури	85
Додатки	100

Вступ

Дана робота є спробою дослідити ієрархію ідентичностей радянського українця, головного редактора сатиричного журналу “Перець” упродовж 1946–1986 рр., Федора Маківчука. Він є одним з найбільш репрезентативних носіїв української радянської ідентичності. Упродовж декількох десятиліть, Маківчук був головним рупором партійної пропаганди в українській радянській сатири, одним з провідних вихователів радянської людини¹. Водночас, він не боявся говорити про український гумор, як винятковий, особливий. На публіку він говорив, що багатющий, дотепний та іскрометний сміх – прикметна риса українського народу².

Він пробув на посаді головного редактора урядового видання 40 років, переживши сталінізм, кадрові та ідеологічні зміни за Хрущова та нову брежнєвську репресивну політику. Майже все своє творче життя він намагався поєднати смішне і серйозне, українське і радянське, цензуру і творчість, однак так і не був репресованим. Маківчук був прикладом того, як українець, доволі амбітний і діяльний митець “небезпечного” жанру, міг вижити (знайти для себе дієву “стратегію виживання” за Шейлою Фіцпатрик) в СРСР, прожити досить довге, насичене і успішне творче життя.

Дослідження будь-яких форм і способів “функціонування” української ідентичності в різних історичних контекстах видається доволі *актуальним*. Цей величезний пласт знання залишається малодослідженим і малоописаним в світлі сучасної, питома української оптики, побудованої

¹ Радянські сатирики декларували свою місію як, насамперед, виховну. Докладніше див.. у: *Явдошняк М. О.* Сатира і сатирики в повоєнній УРСР (на прикладі журналу “Перець”) Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра історії: 8.02030201 / Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – Київ, 2013. – С. 39, 56–58.

² ЦДАМЛІМ України. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 222.

на актуальних світових надбаннях істориків, культурологів, соціологів та етнографів.

За останні два-три роки український публічний дискурс почав стрімко насичуватися дискусіями стосовно *українського питання* в Україні, спробами дослідити так звану “українську ідентичність” минулого і сучасності³. Дискусії, що піднімають назвні глибинні історичні травми українців, пов’язані з імперською політикою Росії та СРСР, поступово стають більш фаховими, залишаючись цікавими і необхідними для дедалі більшої частини українського суспільства⁴.

Тож, **об’єктом** даної роботи є українська радянська ідентичність, як вона формувалась і виявлялась передовсім у період після Другої світової війни.

Предметом, в такому разі, можна назвати прояви та ієрархії Маківчукових ідентичностей в його житті та творчості.

Метою роботи є дослідження ієрархії ідентичностей радянського українця, головного редактора українського республіканського видання, творця особливого, як він пише, “українського радянського гумору”, а також, форм розкриття та поєднання *українського і радянського* в його житті і праці.

З окресленої вище мети випливають такі **завдання**:

³ Питання української ідентичності наразі обговорюється в низці медіапроектів. Зокрема, автори проекту “Інструкція.ЮА” декларують свій контент як “хрестовий похід на пошуки української ідентичності”. Вони залучають до дискусії українських медійних персон, військових, фахових істориків, маркетологів, філологів тощо. Серед них, Наталя Старченко, Остап Українець. Див. тут: Інструкція. ЮА. / Реж. Олександр Балтушев, Іван Семесюк. // Антропологія. Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/channel/UC7OEBnj75LYjOxj6tjYXVjA>.

⁴ Наприклад, документальний фільм “Соловей співає. Доки голос має” зібрав 1,4 млн переглядів на YouTube. Див.: Соловей співає (документальний фільм) // YouTube. Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=rDErIyEQFGM&t=499s>, відвідано 13.06.2022. А стрічка “Хто ми? Психоаналіз українців” за 3 місяці зібрала 821 тис. переглядів. Див.: Документальний фільм “Хто Ми? Психоаналіз українців” | English subtitles // YouTube. Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=CLeuzmxofOQ>

1. Визначити контекст, в якому формувалися ідентичності Маківчука як радянського українця, сатирика і редактора.
2. Сформувати ієрархічну схему переплетення його ідентичностей.

Хронологічні рамки дослідження, в першу чергу, обумовлені протяжністю життя Маківчука, тобто, обмежуються такими датами: 27 серпня (9 вересня) 1912 р. – 4 грудня 1988 р. Утім, джерельну основу дослідження складають, насамперед, документи і твори за період перебування Маківчука на посаді головного редактора журналу “Перець” (1946-1986 рр.).

Обрана **методологія дослідження** зумовлена кількома чинниками. Перш за все, вибіркою і специфікою залучених джерел, а також, контекстом, в якому розглядається Маківчук як радянський українець, редактор і автор. Окремий методологічний блок становлять підходи до вивчення та аналізу ідентичностей.

Перш за все, дана робота побудована на засадах *міждисциплінарності*. Дослідження ідентичності чи на основі текстів, чи на основі усних свідчень, наразі видається неможливим без застосування міждисциплінарного підходу. Воно передбачає звернення, окрім історії, до культурології, філології, літературознавства, соціології та, навіть, прикладної психології (як застосовують її в усній історії, наприклад⁵).

До того ж, значну частину праць, що розкривають принципи творення текстів, будь-які зміни в мові та смислах, вписані як в культурний, так і історичний контексти, становлять дослідження філологічних та літературознавчих студій. Серед них: “LTE. Мова Третього Райху” Віктора Клемперера, “Мова радянського тоталітаризму” Лариси Масенко,

⁵ Рева І. По той бік себе. Соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. – Київ, 2019. – 272 с.

“Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус” Юрія Шевельова.

Прикладом вдалого застосування міждисциплінарного підходу в історичній науці є праці, написані за принципами *нового історизму*. Новий історизм передбачає паралельне читання літературних і нелітературних текстів, що належать до одного історичного періоду, як рівнозначних джерел. Це дозволяє, з одного боку, розглядати літературні джерела, як цілком вписані в історичний контекст. Наприклад, Стефан Грінбладт таким чином віднаходить “маргіналізацію і дегуманізацію Іншого” в творах доби Відродження⁶. З іншого боку, підсилений досвідом лінгвістичного повороту (зокрема, працями Вайта, Гайдеггера та Вітгенштайна), даний підхід дозволяє читати будь-які історичні документи як, певною мірою, літературний твір з неодмінною присутністю автора в ньому. Так робимо, наприклад, з різноманітними анкетами радянського часу, не відділяємо їх від контексту, що диктував потребу дотримуватися “жанрових особливостей” та винаходити “правильну” ідентичність.

Поряд з новим історизмом в роботі стоїть і *новий біографізм*, в якому текст, контекст і біографія (особистий досвід автора) є неподільними. Яскравими прикладами праць-досліджень з питома українською оптикою, побудованих на принципах нового біографізму, є “Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського” Соломії Павличко та “Пророк у своїй Вітчизні” Ярослава Грицака.

Прикметно, що при аналізі тексту, як продукту творчої роботи автора, обов’язково вписаного в контекст епохи та соціокультурну специфіку радянського простору, необхідним є також використання *соціокультурного підходу*. Соціокультурний підхід дозволяє розглядати соціальні інститути

⁶Пітер Б. Розділ 9. Новий історизм та культурний матеріалізм. // Вступ до теорії: Літературознавства та культурологія. – К.: Смолоскип, 2008. – С.205 – 227.

та культуру, як цілісний комплекс нероздільних, пов'язаних між собою компонентів⁷.

Так само, в дослідженні застосовано *історико-типологічний метод аналізу* візуальних та текстових джерел. У даній роботі він використовується, в основному, для аналізу змістового наповнення самого журналу “Перець”, оскільки цей метод дає змогу здійснити типологізацію текстів та візуальних матеріалів в ньому за тематиками, образами, та часом створення для кращого розуміння їх змісту та значення⁸.

У роботі також застосовано комплексний і більш складний *культурно-історичний метод інтерпретації*, запропонований Штефаном Плагенборгом. У нашому випадку, він дозволяє трактувати не лише візуальні, а й текстові джерела, детально розбираючи їх за окремими контекстуальними компонентами. Кожна з цих компонент, за Плагенборгом, має своє значення в культурно-історичному контексті, до якого належить джерело, а, отже, відображає ті чи інші явища, тенденції чи настрої в суспільстві, які могли вплинути на саме джерело⁹.

Ключовим поняттям роботи є термін *ідентичність*. Варто зауважити, що в історіографії існують різні визначення поняття “ідентичність”, з яких впливають два основних пояснення множинності індивідуального “Я”. Перше полягає в тому, що сама ідентичність, як “комплекс репрезентацій, рефлексій, суджень про себе”, є множинною¹⁰. Друге виводиться з тих

⁷ Шахун Н. Соціокультурний підхід до історії як альтернатива історичному монізму. // Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. – 2018. – № 1 (11). – С. 110.

⁸ Єремєєва К. Політичний гумор Радянської України у 1941-1991 рр. (на прикладі журналу “Перець”). Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2016. – С. 47.

⁹ Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Пер. с нем. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 199-204.

¹⁰ Бетлій О., Дуса К. Усе про ідентичність // Міжкультурний діалог. – Т. 1. – С. 12.

теорій, які розглядають різні види ідентичностей: індивідуальну, групову (за Зигмундом Фройдом), соціальну (за Генрі Теджфелом) тощо¹¹.

Ці два підходи, загалом, не суперечать один одному. Тому у фокусі дослідження не одна “ідентичність” автора, а кілька їх. В основному, це професійна ідентичність сатирика, специфічна “радянська” сконструйована ідентичність, а також, національна ідентичність. Радянська ідентичність може містити й більш вузькі компоненти. Наприклад, у післяреволюційний час в радянському просторі слово “лицо” (обличчя) усталилося як найближчий синонім до слова “ідентичність”. Найчастіше поряд з ним вживалися слова “класове (классовое)” і “політичне (политическое)”¹². Тут ми бачимо дві основних компоненти множинної ідентичності індивіда, зміст яких визначає його приналежність до “нового радянського суспільства”.

Більш точним синонімом до слова ідентичність є термін *лояльність*. У даному випадку він позначає прихильність або належність до певної спільноти.

Одним з небагатьох прикладів комплексної **наукової розробки** питання української радянської культури (та ідентичності) є праця Сімоне Белеzza “Берег сподівань. Культурологічне дослідження шістдесятників”.

Також, до дослідження було залучено масив літератури, що окреслював такі контексти: формування радянського суспільства (Шейла

¹¹ Фрейд З. Тотем и табу. ; Tajfel, H., & Turner, J. C. The social identity theory of intergroup behaviour // Psychology of intergroup relations. - Nelson-Hall Publishers, 1986. – P. 7–24.

¹² Фицпатрик Ш. Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века. – Москва, 2011. – С. 19.

Фіцпатрик¹³, Тетяна Смирнова¹⁴, Сергій Єскельчик¹⁵, Наталя Шліхта¹⁶, Людмила Мазур¹⁷, Рональд Суні (Ronald G. Suny¹⁸), демографічні зміни та суспільні настрої в повоєнному соціумі (Олена Зубкова¹⁹, Віктор Крупина²⁰, Борис Фірсов²¹), радянська преса та цензура (Тетяна Горяєва²², Світлана Костишева²³, Оксана Федотова²⁴) та інші.

Джерельну базу дослідження становлять переважно твори Федора Маківчука, опубліковані за його життя; опубліковані або збережені в його фонді рецензії; документи, дотичні до роботи журналу “Перець”; численні листи, що ілюструють відносини Маківчука з працівниками журналу.

¹³ *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – Москва, 2008. – С. 7. ; *Фицпатрик Ш.* Русская революция. — Москва, 2018.

¹⁴ *Смирнова Т.* “Бывшие”. Штрихи к социальной политике советской власти // Отечественная история. – 2000. – № 2. – С. 37–48.

¹⁵ *Yekelchuk S.* The Making of a 'Proletarian Capital': Patterns of Stalinist Social Policy in Kiev in the Mid1930s. – Europe-Asia Studies, Vol. 50, 1998. – No. 7. – P. 1229, 1231.

¹⁶ *Шліхта Н.* Історія радянського суспільства: Навч. посібник. – Київ, 2010.

¹⁷ *Мазур Л.* Формирование социальной структуры советского общества: от идеи равенства к новому неравенству // Эпоха социалистической реконструкции: идеи, мифы и программы социальных преобразований. – Екатеринбург, 2017.

¹⁸ *Ronald G. Suny*, Class and State in the Early Soviet Period: A Reply to Sheila Fitzpatrick. – Slavic Review, Vol. 47, 1988. – No. 4.

¹⁹ *Зубкова Е.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – Москва, 1999.

²⁰ *Крупина В.* Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Український історичний журнал. – Київ, 2009. – № 6.

²¹ *Фірсов Б.* Разномыслие в СССР. 44 Рабенчук О. Динаміка соціальної поведінки. // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. — Ч 3. — Київ, 2010.

²² *Горяева Т.* Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – Москва, 2009. *Костишева С.* Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політикоідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 13.

²³ *Костишева С.* Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політикоідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 13.

²⁴ *Федотова О.* Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.). – Київ, 2009.

Архівні джерела: для даного дослідження використані джерела двох архівних установ: Центрального архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) та Центрального архіву-музею літератури та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ). Серед джерел ЦДАГО виокремлюємо постанови ЦК КПБ(б)У щодо преси і журналу “Перець” зокрема, а також, протоколи засідань працівників преси. Масив задіяних джерел з ЦДАМЛМ складають особові фонди Федора Маківчука та інших працівників журналу: Олександра Ковіньки, Ярослава Галана, Сергія Воскрекасенка, Степана Олійника, Петра Козланюка, Юрія Дольда, Валентина Литвиненка. Також використані інші дотичні фонди, що містять рецензії літературних критиків та гумористів на сатиричні твори, епістолярні джерела, рецензії та відгуки на творчість сатириків в рукописах. В окрему категорію варто виділити посмертні спогади про Федора Маківчука, що порушують задані хронологічні рамки. Також, в ході роботи було задіяно фонд Спілки радянських письменників України, що містить списки та особові справи членів спілки, зокрема, Федора Маківчука.

Опубліковані джерела: випуски журналу Перець (1946–1982 рр.) партійні постанови, виступи і статті вищого партійного керівництва (у т.ч. Леніна та Сталіна), статті партійних діячів, Конституція 1936 р.

Дана джерельна база, за майже повної відсутності приватних листів Маківчука до будь-яких адресатів, не є досконало репрезентативною в рамках заданої теми. Втім, вона є достатньою, щоб говорити про поєднання “українського” і “радянського” для Маківчука в його публічному житті. Особливо цікавими в цьому сенсі є стенограми його інтерв'ю іншим республіканським виданням, що не обходяться без порівнянь та порад з досвіду, який у Маківчука був, безумовно, багатим.

З огляду на зазначену мету і поставлені завдання, а також, історичний контекст, в якому написана ця робота і пов'язані з ним університетські

настанови, передбачено таку **структуру роботи**: вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел та літератури, а також додатки.

Розділ 1. Сатирик в контексті: теорія та історіографія

1.1. “Карнавальні” концепти Михайла Бахтіна й українська радянська сатира

“Сміхова культура” є одним з основних понять, яким українські дослідники гумору окреслюють поле своєї роботи. Зокрема, значна частина наукового доробку Марини Столяр спрямована на вивчення радянської *сміхової культури*²⁵. Авторка розглядає цей феномен крізь призму, як пише вона сама, вітчизняної наукової традиції. Водночас, її спроба розробки цілісної концепції *сміхової культури* базована майже цілком на російських надбаннях, що торкаються радянського сміху або релігійних теорій/означень. Зокрема, в основі дослідження – російська крипторелігійна традиція в культурології та теоретичний базис Гумільова²⁶. Сміхову культуру, як одне з основоположних понять, в своєму дослідженні радянського гумору на прикладі журналу “Перець” виділяє і Катерина Єремєєва²⁷.

У цих дослідниць *сміхова культура* за Бахтіним виглядає як комплексне означення культури творення²⁸ гумору і має такі ознаки: протиставлення “низової” та “монолітно-серйозної” культур та амбівалентність. Саме концепт “амбівалентності сміху” нібито легітимізує включення “сакральних” елементів радянської дійсності в сатиричні твори.

Водночас, в оригінальній праці Михайла Бахтіна “Творчість Франсуа Рабле і народна культура Середньовіччя та Ренесансу” 1965 р. а також в

²⁵ *Столяр М.* Советская смеховая культура. – Киев, 2011. ; *Столяр М.* Сміхова культура тоталітарного суспільства сутність, форми, механізми дії (на прикладі радянських культурних практик). – Харків, 2012. ; *Столяр М.* Радянська сміхова культура та ідеологія: опозиція чи конвенція? //Культура і сучасність. – 2011. – №. 2. – С. 24–28. ; *Столяр М.* Радянська сміхова культура як форма моральнісного протистояння тоталітаризму // Гілея: науковий вісник. – 2013. – №. 73. – С. 266–268.

²⁶ *Столяр М.* Сміхова культура тоталітарного суспільства. – 2012. – С. 7.

²⁷ *Єремєєва К.* Бити сатирою. – Харків, 2018. – С. 8.

²⁸ А в доробку Катерини Єремєєвої йдеться ще й про сприйняття гумору читачами.

англомовному перекладі (1984), що прикметно, основним концептом виступає саме “карнавал”, а не “сміх”.

Втім, такі авторські концепти як *карнавальна культура*, *народна культура* та *сміхова культура* можна назвати синонімічними. Різницю між ними формують тонкі семантичні особливості. Наприклад, концепт “народна культура” є більш притаманним для радянського мовного дискурсу. Він часто фігурує в оригінальній праці, однак майже не залишає слідів в англомовному перекладі 1968 р. під назвою *Rabelais and His World*²⁹. Негласні квоти партійного апарату на все “народне” врешті уможливили видання праці про небажану західну культуру авторства такої “неблагонадійної” особистості як Бахтін. *Сміхова культура* тут виглядає як менш вимушений та більш точний синонім. Семантично вона позначає комплекс “смішного”, його сутність і сприйняття. Та концептуальним ядром незмінно залишається *карнавальна культура*, концепт, що несе в собі глибокий сенс *першопричини смішного* і його кінцевої мети, його джерела в площині *сакрального і десакралізованого*.

Тож, прикметно, що пошуки “карнавального” в радянській дійсності не обмежуються сміхом. Ірина Бондаренко, наприклад, розглядає деякі інструменти конструювання радянського суспільства як елементи карнавалу. У статті “Політичний карнавал в історичних вимірах соціального інжинірингу” (2021) авторка показує як в органічній амбівалентності “низового” та “високого” партійні ідеологи творять нове радянське суспільство. Вона не просто вписує так зване “монолітно-серйозне” в сміхову “культуру протесту”, а виокремлює його творчу, основоположну і чільну роль у так званому “народному карнавалі”.

²⁹ *Bakhtin M. Rabelais and His World / translated by Helene Iswolsky. – Indiana, 1984. – 508 р.*

Авторка називає це “псевдоформатом народної сублимації свободи”³⁰, чим і були радянські паради, святкування, вибори та інші формати свята, що тимчасово витягали радянську людину з буденного життя. Вона зазначає, що в соціальній інженерії партія активно використовувала сугестивний потенціал цього карнавалу (маски, хореографію, музику, сатиру, гротеск, костюми), щоб спрямувати його на руйнацію *нерадянських*, ідеологічно неправильних, ціннісних орієнтацій суспільства. Таким чином, Ірина Бондаренко екстраполює теорії Михайла Бахтіна на партійну пропагандистську складову в радянських святкових практиках.

У той же час, у площині досліджень Марини Столяр ця сама “партійна складова” виступає як елемент влади, як “монолітно-серйозне”. Видається, що ідея карнавалу як *опору радянській буденності*, перекочувала в праці російських і українських дослідників не так завдяки старанням самого Михайла Бахтіна, як завдяки тим, хто прочитав його твір, переосмислив і поширив в рамках своєї спільноти.

Перш за все, цьому сприяли молоді радянські інтелектуали 1960-х рр. Праця Михайла Бахтіна “Творчість Франсуа Рабле і народна культура Середньовіччя і Ренесансу” була опублікована 1965 р. Майже одразу, вона стала однією з найбільш цитованих праць серед тогочасної освіченої молоді.³¹ Радянські мислителі і діячі, котрих історія пам’ятає як “шістдесятників”, сприймали ідею карнавалу крізь власну оптику, відмінну від песимістичного бачення світу хворобливим, травмованим репресіями і тоталітарним тиском Михайлом Бахтіним.

Це покоління, що побачило, як Сталіна замінив Хрущов, витягнуло з праці Бахтіна образи *Середньовіччя-Зими* і *Ренесансу-Весни*. Ці образи, в

³⁰ Бондаренко І. Політичний карнавал в історичних вимірах соціального інжинірингу. // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. – Серія: Філологія. Журналістика. – Том 32 (71). – № 1, 2021. – Частина 3. – С. 253.

³¹ Чумаченко Б. Визволення від минулого: карнавал Бахтіна у дзеркалі радянського досвіду // Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури. – 2021. – Т. 4. – С. 90.

уявленні читачів, неначе ілюстрували циклічність історії. Через цю призму вони сприймали сталінізм (Темне Середньовіччя) і хрущовську “відлигу” (Ренесанс, часто іронічно)³². Таким чином *Ренесанс* здобув цілком практичну мету. Він перетворювався на карнавал, сміх, яким можна перемогти привиди і смерті попередньої епохи, на джерело веселої свободи. Він ставав тимчасовою сміхотерапією в ментально напружений радянський час або навпаки – символом циклічних оптимістичних перетворень, що їх мала принести “відлига”³³.

Такий риторичний Ренесанс, екстрапольований на радянську дійсність, мав означати те, що молода радянська інтелігенція, як свого часу Рабле, опинилася по один бік з *народними масами*, щоб здійснити *прогресивний переворот*, побороти “привидів минулого”³⁴. Але ж сам Бахтін не ототожнює себе з народом. Для нього народ – стихійна сила, фізіологічне буття, якому не потрібна свідомість³⁵. Образи карнавалу для нього були народжені, радше, досвідом революції, котру він пережив в молоді роки³⁶. Проте, в антитоталітарному дискурсі радянських інтелектуалів бахтінський *карнавал* все одно стає одним із символів опору і подолання темряви тоталітаризму через святковий сміх. Саме так, як трактує його, наприклад, вже в 2012 році Марина Столяр.

Прикметно, що першопочатково бахтіністика була зосереджена на літературознавчих доробках, ідеях та концептах Михаїла Бахтіна³⁷. Спільними темами для визначної більшості західних бахтінознавчих творів є не “сміхова культура” або “народна культура” Ренесансу чи проведення будь-яких паралелей з радянською дійсністю. У західну гуманістику так і

³² Там само. – С. 94.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – С. 95-96.

³⁶ Михайлюк О. Карнавал и революция // Докса. – 2005. – №. 7. – С. 211-220.

³⁷ Wall A., Thomson C. Cleaning up Bakhtin's Carnival Act // Diacritics. – Vol. 2. – № 2. – Johns Hopkins University Press, 1993. – pp. 47–70.

не увійшов один з головних його історико-культурних концептів – “сміхова культура” – як комплекс. Втім, неодмінно присутні теми “комічного”, “гумору” як складової карнавалу³⁸

Прикметно, що зі зростанням популярності Бахтіна з’явилося і кілька потужних національних вимірів бахтіністики. Кожна наукова спільнота винаходила “свого” Бахтіна і намагалась довести його “єдиноправильність”. 1993 р. Ентоні Волл та Клів Томпсон у промовистій статті “Очищення карнавального акту Бахтіна” виступили з критикою односторонніх пошуків “радянського” або “нерадянського” в його творах. Автори наголошують, що штучний поділ Бахтіна на “Бахтіна вільного демократичного світу” і “Бахтіна-комуніста-марксиста” не є коректним і виглядає радше моралізаторським, аніж науковим³⁹. І це очевидна рація, котра обґрунтовує висновок: неможливо відділити Бахтіна від радянської дійсності, але й не варто вважати його твір про Ренесанс повноцінною і зумисною метафорою на час і простір, в якому він жив.

Кожен дослідник розглядає доробок Бахтіна передусім як текст крізь призму власної національної оптики і особистого досвіду. Втім, одиниці наполягають на тому, що ми не можемо знати точно, чи завуальював він бачення сучасності у своїх текстах чи ні⁴⁰. Ентоні Волл слушно наголошує, що навіть знання російської мови, котрою думав і творив свої тексти Бахтін, не гарантує “доступу до правди” про підтексти в творах Бахтіна. Навіть в питаннях, що стосуються хронотопів та теорії діалогізму⁴¹.

Очевидним в прочитанні його текстів є лише одне: бачення Бахтіним сміхової культури є, насамперед, баченням культури Ренесансу. Розгляд

³⁸ *Berger L. P. Redeeming Laughter. The Comic Dimension of Human Experience.* – Berlin, 2014. – 222 p.

³⁹ *Wall A., Thomson C. Cleaning up Bakhtin’s Carnival Act // Diacritics.* – Vol. 2. – № 2. – Johns Hopkins University Press, 1993. – pp. 47–70. Електронний ресурс: <https://doi.org/10.2307/465316>, відвідано 14.05.2022.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

радянської “сміхової культури” виключно як опозиції до тоталітарного, нехай і завуальованої, амбівалентної, виключає урядові гумористичні журнали, на кшталт “Крокодила” та “Перця”, із цієї культури. Тому, при спробі накласти “карнавальність” Бахтіна на “радянський сміх” виникають білі плями в дослідницькому аналізі.

Сам Бахтін був свідомим того, що сміх не існує в історичному вакуумі, він еволюціонує. Тож, його дослідження починається далеко не з Ренесансу. Автор спершу заглядає в Античність, щоб зрозуміти сутність сміху, саме його джерело. Він показує еволюцію сміху від Античності до Відродження, виокремлює відмінності, спровоковані природним історичним прогресом і зупиняється на певному хронологічному відрізку. Втім, логічно припустити, що розвиток сміху і сміхової культури на Ренесансі не припиняється. Тож, замість перенесення концептів “карнавальної культури” та “сміху” в повному (чи неповному) обсязі на радянську дійсність, доречним є їх доповнення і доопрацювання, згідно із досліджуваним історичним контекстом.

Важливим є уже те, що “сміх” у Бахтіна виступає природним і збірним синонімом до “гумору” і “сатири”, з усіма їхніми карнавальними ознаками, різнобарв'ям їх природи і сприйняття. Це було цілком притаманне для радянської мовної традиції слово. Так Луначарський в своєму есе “Будем смеяться” (1920) писав:

И в наше время, когда мы повергли гигантского врага только в России, когда мы поистине опутаны еще отравляющими весь воздух наш нитями былой культуры, когда рядом со всех сторон этот же враг еще торжествует и ждет момента, чтобы нанести новый удар, — в такое время мы, не выпуская меча из одной руки, в другую можем взять уже тонкое оружие — смех⁴².

Таким чином, сміх – це засіб переживання, форма, наповнення котрої несе в собі глибинні, часто сакральні і десакралізовані змісти. На Заході

⁴² Луначарский А. Будем смеяться // Собрание сочинений: в 8 т. — Москва, 1964. — Т. 3. — С. 79. Підкреслено мною – М.Я.

замість поняття “сміхова культура” в доробку Бахтіна часто підкреслюють вузьке, але набагато складніше поняття “сміхове слово (the laughing word)” що уособлює в собі багатокomпонентне ставлення індивіда (персони) до світу, а не є просто конкретним висловлюванням, яке викликає конкретну реакцію⁴³. Бахтін не використовує концепт гумору як основоположний. Для нього сміх – це як карнавальний дискурс, провідник, спосіб дії і, водночас, простір в карнавалі. Смішне – це інструмент підміни смислів, маскуванню реальності, надання повсякденню карнавальної форми.

Означення радянського сміху цілком може взяти на себе ту карнавальну складову, яка означає підміну, маскуванню, деперсоналізацію. Об’єкт висміювання радянського сміху ніколи не є чимось вічним/нескінченим. Це щось тимчасове, що має бути подолано: чи це будуть вороги народу або дрібні шкідники в партійній пресі, чи це буде потворний сталінізм або культ Леніна в політичних анекдотах.

Карнавал в радянському суспільстві ніколи не був раблезіанським. Він не був повною мірою народним, всеохопним, не був тимчасовою декларацією довершеної рівності, де зникали розбіжності та ієрархії, де світ перевертався з ніг на голову. Як карнавал, можна розглядати окремо більшовицьку революцію, великі радянські святкування, десакралізаційні антирелігійні практики і дійства, якийсь певний аспект радянського гумору і сатири. Але ніколи не був карнавально-однаковим увесь радянський сміх. Хіба що, якщо сприймати за карнавал усю радянську дійсність.

Радянська сміхова культура, якщо розглядати її як комплекс, як культуру в новому культурологічному сенсі, є багатогранною, але ніколи не виключеною з радянської дійсності з її новомовою, моральною-етичною і тоталітарно-репресивною площинами. Радянська сміхова культура ніколи

⁴³ *Bakhtin M.* Introduction by Michael Holquist // *Speech Genres and Other Late Essays* . – Ostin, 2010.

не може бути повним виявом свободи, покликаним подолати радянське. Ні Ельдар Рязанов, ні Олександр Твардовський, ані анонімні укладачі політичних анекдотів про тоталітарну дійсність і радянських вождів не змогли досягнути такого рівня свободи, який пропонував ренесансний карнавал.

З іншого боку, не можна також стверджувати, що їдка сатира в урядових журналах була повним проявом несвободи і підкорення, не містила в собі нічого карнавального. Зокрема, шпальти журналу “Перець”, республіканського партійного видання, перетворювалися на маскарад, де кожен “антирадянський гріх” мав своє обличчя. І цей радянський сміх, безумовно, був формою колективного досвіду. Численні листи до редакції журналу свідчать, що він виконував частину своїх карнавальних функцій⁴⁴. Гумористичними і сатиричними засобами журнал⁴⁵ відтворював певну форму справедливості, де “інші” здобувають заслужене місце. Серед них були як дрібні “мішені” (пересічні “шкідники”, нерадіві голови колгоспів), так і доволі великі (директори стратегічних підприємств, деякі чиновники обласного і республіканського рівнів і, навіть, всесоюзні міністри)^{46,47}.

Це створювало певну ілюзію свободи і рівності на мить сміху. І для радянської людини вона не могла тривати вічно, як і ренесансний карнавал.

⁴⁴ Див. листи тут: ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – Оп. 2. – Спр. 202. – 169 арк.

⁴⁵ В даному випадку вживаємо “журнал” замість “автори”, “творці”, оскільки йдеться про видання, як умовний колективний досвід, що включає авторів, редакторів, цензорів і читача. Читачі споживають контент журналу, сміються, долучаються до “смішного”, як дійства, досвіду, рефлексують, пишуть листи. Потенційні автори читають ці листи, на основі прочитаного, планових партійних настанов, власного досвіду генерують контент для журналу, котрий далі знову споживають читачі. Найчастіше це був сам Маківчук. Він вів рубрику “Здоровенькі були!”, що була публічним звертанням особисто до шкідників, порушників трудової дисципліни. Зазвичай, шлося про порушників, що займали високі управлінські пости. Див. наприклад: *Маківчук Ф. Здоровенькі були!* – Київ, 1952. – 63 с.

⁴⁶ Важливо додати, що ренесансний карнавал означає рівність, насамперед, в знеособленні його учасника, в анонімності. У журналі “Перець” об’єкти висміювання не завжди були знеособленими.

⁴⁷ *Маківчук Ф. Здоровенькі були!* – Київ, 1952. – С. 60.

Але, водночас, ця мить була цілком наповнена різноманітними формами “радянського”: мовним дискурсом, морально-етичною площиною, зображеними в тексті елементами повсякдення.

Варто також додати, що те, що читач сприймав як акт “народного” протесту, могло бути виконано на замовлення партії. Наприклад, одного разу на прохання першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, Маківчук доручив молодому фейлетоністові Євгенові Дударю “викрити” двох членів ЦК КРПС – Володимира Мацкевича та Олександра Єжевського. Перший – міністр сільського господарства СРСР, другий – голова Всесоюзного об’єднання “Сільгосптехніка”⁴⁸. Таким чином, в другому лютневому номері 1967 року в друк вийшов фейлетон “Браконьєрство на високому рівні”⁴⁹. Таке поєднання “монолітно-серйозного” і “народного”, “смішного” досить складно пояснити, спираючись на ренесансні карнавальні практики. Тому, радянська сміхова культура потребує глибшого комплексного висвітлення, зав’язаного на специфіці радянської дійсності: тоталітарній всецезурі, ідеологічних догмах, жорсткій і стрімкій трансформації суспільства, конструюванні “нової радянської людини”, пропаганді, ступені ізоляваності від зовнішнього світу радянських творців і споживачів їхніх творів, еволюції гумору і поняття смішного тощо.

Також, варто зазначити, що з часів Рабле структура суспільства стала набагато більш розгалуженою, в соціумі з’явилося набагато більше відтінків. Окрім стрімкого зростання кількості видів діяльності, а тому і ролей та ієрархій в суспільстві, з’явилися більш-менш чіткі уявлення про національну і етнічну самосвідомість. Такі обставини розширюють загальний перелік умовних джерел і форм сприйняття та проживання сміху, що мало би значно ускладнити саму бахтінську концепцію.

⁴⁸ Дудар Є. Йому виповнилося б сто... // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – №30, 31 серпня. Електронний ресурс: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/yomu_vipovnilosya_b_sto.html

⁴⁹ Дудар Є., Білкун М. Браконьєрство на високому рівні // Перець. – 1967. – № 4. – С. 5.

Видається, що найоптимальнішим вирішенням цього теоретичного диспуту буде не спроба “натягнути” концепти Бахтіна на радянську дійсність чи відшукати в його творі про Рабле тонкі паралелі, щоб використовувати їх як детальний план для подальшого аналізу. Більш релевантним кроком було би ввести в науковий дискурс таке поняття як “культура сміху” (*Culture of laugh*) за аналогією, скажімо, до “культура читання” (*Culture of reading*). Це цілком зрозумілий універсальний конструкт, що дозволяє вивчати творення смішного, його споживання в контексті, його сприйняття і загалом безліч аспектів, на які дозволяє звертати увагу нова культурна історія. Цей концепт дозволяє розглядати партійну сатиру, добродушну радянську комедію про повсякдення і опозиційний політичний анекдот в одній контекстуальній площині, не протиставляючи “монолітно-серйозний” і “низовий” аспекти радянського сміху.

1.2. Національне питання в політиці партії

На перший погляд, окреслити радянську дійсність доволі просто: п’ятирічки, репресивний соціальний інжиніринг, пропаганда, самоцензура, концентраційні табори, дитячі відпочинкові табори, черги за продовольством, черги за безкоштовними квартирами, безоплатна медицина, оздоровчі санаторії, маргіналізація “інвалідів війни”⁵⁰, гігантоманія, прогресоманія, Чорнобильська катастрофа, культ фізичної культури, культ вождя. Для більшої точності можна поділити усі перелічені ознаки на біль-менш відповідні періоди: становлення Радянського Союзу (“воєнний комунізм”, НЕП), один або два сталінізми, розрізані війною і подальша хронологія, що традиційно ми її ділимо за відцентровими вождями, генсеками СРСР. Зрештою, будь-який популярний спосіб окреслити хронологію радянської дійсності, чи за політичною історією, чи

⁵⁰ Осіб, що здобули інвалідність внаслідок військових дій.

за еволюцією ідеї “радянського способу життя” або ж самого радянського суспільства⁵¹ є “партієцентричною”.

Уявлення про Радянський Союз, як монолітний державний конструкт, менш або більш складний, але доволі рівномірний в своїй політиці, міцно закріпилося в советології від її становлення і на довгі роки. На цьому уявленні базовані як доробки авторів тоталітарної школи советології (Едвард Карр, Ричард Пайпс, Роберт Конквест), так і ревізійні ідеї Шейли Фіцпатрик та Моше Левіна, до прикладу.

Уявлення про тоталітарних монстрів-монолітів, що спричинили всесвітню катастрофу під назвою *Друга світова війна*, переросло в “блокове” розуміння світу на чолі з “наддержавами”. Так СРСР перетворився на Імперію Зла з однаковими людьми-клонами⁵², гвинтиками в цій державі-системі. Навіть ревізійні критика цієї оптики була зосереджена, радше, на класовій диференціації в Радянському Союзі, на класовому підґрунті репресій, “пошуку людини” в радянському суспільстві в контексті класового конфлікту в партійному соціально-економічному інжинірингу. Ревізійні переважно звертають свою увагу саме на “класовоцентричне” винайдення особистості⁵³ і здебільшого залишають “за бортом” дослідження міжнаціональних і міжетнічних конфліктів.

Одна з найвідоміших праць Шейли Фіцпатрик 2000-х рр. має таку назву: “Tear Off the Masks!: Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia” (2005). У цій праці йдеться не про все ХХ ст., а переважно про ранній Радянський Союз. Звісно, терени Радянської України в ній

⁵¹ Концепти описані в: *Шліхта Н.* Історія радянського суспільства. Навч. посібник. – С. 25.

⁵² За аналогією до “армії клонів” в Зоряних Війнах.

⁵³ Див. наприклад: *Фіцпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. – С. 7. ; *Фіцпатрик Ш.* Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века. – Москва, 2011. ; *Левин М.* Советский век // Пер с англ. В. Новикова, Н. Копелянской. – Москва, 2008. – 660 с.

неодноразово згадуються⁵⁴. Проте, назва монографії не передбачає республіки СРСР, як чогось суб'єктного чи, хоча б, об'єктного. СРСР є тотожним росії.

Хоча, національна ідентичність і має місце в даній праці⁵⁵, “національні” сюжети авторка описує не надто розлого і з цілковито більшовицької оптики. Наприклад, один з міжетнічних конфліктів вона подає так:

...Інший конфлікт виник між росіянами (переважною більшістю колгоспників) і грудкою українців. Останніх презирливо називали “хохлами” і постійно дражнили, попри попередження місцевих працівників НКВС. Прояви “міжнаціональної ворожнечі”, котрі описав Полуєтков, насправді є не надто значними, але вони привернули увагу “*Крестьянской газеты*”, по перше, як певна екзотика (в реакційні пошти подібні скарги зустрічалися досить нечасто), а, по-друге, як явний ідейний огріх⁵⁶.

Прикметно, що Фіцпатрик не зазначає того, що гіпотетичний винуватець в ході конфлікту був заарештований, оштрафований чи наказаний будь-яким іншим чином. Однак, коли в даному розділі йдеться про “розкрадання” колгоспного майна, вирок завжди має місце. В оцінці значимості конфлікту вона опирається цілком на російське джерело⁵⁷. Ймовірними, в даному випадку, є применшення його інтенсивності і значимості.

Пізніше Террі Мартін зазначить, що етнічні конфлікти на території СРСР, принаймні, в перші 15 років його існування, були дуже поширеним явищем. Хоча газети їх, переважно, замовчували⁵⁸. Тож, міжетнічні конфлікти між українцями та росіянами не обов'язково були екзотичними, як пише Фіцпатрик. До того ж, не можна впевнено сказати, що кожен такий випадок перетворювався на письмову скаргу до редакції. У такій ситуації

⁵⁴ Див. наприклад: *Фицпатрик Ш.* Срывайте маски! – С. 74, 82, 135, 136, 153, 256, 285, Розділ 14 описує події, переважно, на території України.

⁵⁵ Там само. – С. 12, 20.

⁵⁶ Там само. – С. 137.

⁵⁷ Там само. – С. 137.

⁵⁸ *Мартин Т.* Империя “положительной деятельности”. – С. 519.

варто зважати на історію і контекст міжетнічних конфліктів на росії. Глибока травматичність і укоріненість російсько-українського “співжиття” породила в багатьох українців нав’язаний сором за свою ідентичність, національність і страхи перед російсько-радянською репресивною машиною.

Лише в розділі чотирнадцятому згаданої монографії під назвою “The Cop Man as Jew”⁵⁹ Фіцпатрик детально розбирає підґрунтя одного з численних міжнаціональних конфліктів у СРСР. Цей розділ присвячено антисемітизмові, переважно, на теренах Росії і України. На основі листівок, що поширювались у Києві в 1950-х рр. після відомої “справи лікарів”, авторка порівнює, нібито, український антисемітизм з російським. Останній, на думку Фіцпатрик, “носив не таку бойову форму”, як український, оскільки розвивався не під бойовими гаслами, а мав інституційний характер⁶⁰.

Прикметно, що Фіцпатрик, донька переконаного комуніста, вихована не без теплих почуттів до філософії Маркса, не могла дивитися на радянський світ інакше, не класово. Зрозуміло, що радянська оптика не дозволяла мислити про СРСР як спадкоємця Російської імперії, офіційна радянська соціальна політика не дозволяла теж. Вона виносила наперед соціалістичний класовий, а не імперський міжнаціональний конфлікт. Втім, залишається дивовижним, як дослідники радянської дійсності, що мали справу з численними анкетами, документами і актами з графами “національність”, переліками на кшталт “соціальний і національний склад...” залишали це питання майже цілком осторонь власного розгляду проблеми.

⁵⁹ *Fitzpatrick Sh. Tear Off the Masks!* – Princeton, 2005. – P. 282.

⁶⁰ Там само. – С. 332.

Радянсько-російська імперська оптика теж не бачила хиб в цьому концепті “монолітності”, а лише стала її кривим дзеркалом. Вона виросла з ідей “одного народу”, котрий зі зміною влади та ідеології лише корегував свою російсько-центричну форму. І доктрина про російську спадкоємність Русі з подальшим запереченням української ідентичності, як чогось окремого від спільного руського слов’янського ядра, і російська ідея інтернаціонального пролетаріату не передбачали існування України, як чогось достатньо окремого і унікального, хоча повністю і не ігнорували цього.

Лише з розвалом Радянського Союзу, безумовно, шокуючою подією, світова наукова спільнота робить спроби розібратися в національному питанні. На цей аспект одним з перших звернув увагу Террі Мартін у своїй фундаментальній праці “The Affirmative Action Empire” (2006). У цій праці автор говорить про неможливість ігнорування “українського питання” радянською владою. Він озвучує революційні – станом на початок 2000-х рр. – тези про потужність українського руху, настільки сильну, що змушувала Леніна іти на компроміси і коригувати більшовицьку ідеологічну політику⁶¹. Втім, його текст все ще є значною мірою росієцентричним. Автор показує “імперію позитивної дії”, як таку, що “очолила” процес націєтворення за неможливості йому протистояти.

Прикметно, що в українському перекладі авторства Сергія Вакуленка, ця книга отримала назву “Імперія позитивного вирівнювання”⁶². Такий переклад не можна назвати точним і таким, що досконало відображає думку самого Мартіна. В оригіналі “імперія позитивної дії” є такою, що передбачає певний результат – прискорення розвитку національної самосвідомості у народів СРСР. “Позитивна дія” у автора закінчується зі

⁶¹ Мартин Т. Імперія “положительной деятельности”. – С. 11–12; 114–116.

⁶² Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації і націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). – Київ: Критика, 2011. – С. 5.

“справою Скрипника”, коли місцевий націоналізм оголошується небезпечнішим за великодержавний шовінізм⁶³.

Тим часом, українська оптика акцентує свою увагу на “національному вирівнюванні” або “компенсації”, що краще відбиває суть тих дискусій, дій і подій, котрі описує Мартін, оскільки якраз “національне вирівнювання” було першопричиною і більш виразним наслідком політики коренізації. Зокрема, таке потрактування концепту включає в себе і питання російської нації в Радянському Союзі. У той час, як авторський концепт, сформульований як “позитивна дія” (affirmative action) наголошує, на керівній ролі партії в підсиленні розвитку національних свідомостей інших народів.

Так, Мартін враховує роль Української революції в формуванні національної політики Леніним в 1920-х рр. Проте, він же ігнорує доробок провідних інтелектуалів УНР та української діаспори, що розповсюджувався на теренах України вже з утвердженням влади більшовиків. Згадаймо, що навіть останні томи “Історії України-Руси” Михайла Грушевського видавалися в радянському Києві (1931 р. і 1936 р.). До всього, Мартін повторює радянську риторіку щодо Української революції. “Селянські повстання під проводом Петлюри,”⁶⁴ – пише він.

Утім, і такий погляд на радянську історію не можна назвати недоречним чи неправильним. Це лише одна з оптик бачення національного питання в СРСР. Вона вповні розкриває уявлення Леніна, раннього Сталіна та інших членів партії, що були дотичними до дискусій про національну політику. Безумовно, в тоталітарній державі, де

⁶³ *Мартин Т.* Империя “положительной деятельности”. – С. 484.

⁶⁴ *Мартин Т.* Империя “положительной деятельности”. – С. 112. У цій частині автор теж посилається на російські джерела, що зображають популярний в росії до сих пір наратив протистояння в Україні українського і російського, як протистояння міста і села, пролетарського/прогресивного і сільського/відсталого. Насправді, це показує лише хибність і заангажованість російського бачення революційних подій 1919-1920 рр.

розвивалася “всецензура”, що знищувала будь-які рамки приватного життя, політика партії була одним з визначальних чинників у формуванні самосвідомості індивіда.

Тому, незважаючи на певну росіє/партієцентричність в погляді на радянське суспільство, такі використані нами праці, як наприклад: “Tear off the masks” та “Everyday Stalinism” Шейли Фіцпатрик, “The Soviet Century” Моше Левіна, “Magnetic Mountain” Стівена Коткіна, “The Affirmative Action Empire” Террі Мартіна, “Revolutionskultur” Штефана Плагенборга, “Мова радянського тоталітаризму” Лариси Масенко, “Политическая цензура в СССР” Татяни Горяєвої та інші – пропонують набір важливих тез і концептів для розуміння і української радянської дійсності.

Комуністична партія в СРСР була чи, принаймні, намагалася бути однією з чільних сил для формування не лише публічного, але й приватного життя⁶⁵. Вона використовувала для цього не лише поліцейський і військовий карально-репресивний апарат, але й цивільну архітектуру⁶⁶,

⁶⁵ Див, наприклад: *Мирошниченко І. М., Стяжкіна О. В.* Абортная политика в СССР в 1920-30-е годы: историография вопроса // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія. – 2012. – №. 3. ; *Борисенко М.*

Суспільно-політичні інститути радянської комунальної квартири та їх функції (20–30-ті роки ХХ століття) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 23. – Київ, 2007. ; *Лястовський А.* Місто як монумент Перемоги: Київ і Мінськ // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 15. Спеціальне видання: Проблеми історичної урбаністики / За редакції Володимира Кравченка та Гелінади Грінченко. – Харків: ТОВ, 2011.

⁶⁶ Див, наприклад: *Борисенко М.* Житло і побут міського населення України у 20-30 роках ХХ століття. – Київ, 2009. – 270 с. ; *Кузіна К.* Архітектурний рай чи тюрма для містян? Проекти соціалістичних міст радянської України (1929-1933 рр.) // Україна модерна. – 31.10.2020. Електронний ресурс:

[https://uamoderna.com/md/arxitekturna-utopiya-chi-tyurma-dlya-mistyany-proekti-soczialistichnix-mist-radyanskoi-ukraini-\(1929-1933-rr\)](https://uamoderna.com/md/arxitekturna-utopiya-chi-tyurma-dlya-mistyany-proekti-soczialistichnix-mist-radyanskoi-ukraini-(1929-1933-rr))

культуру⁶⁷, церкву⁶⁸ і мову⁶⁹ тощо. Зі своїм приходом до влади більшовики намагалися взяти під контроль соціальні зміни, будь-які форми високого і масового мистецтва, інформаційне поле і, навіть, загальноприйняту мораль⁷⁰. Все, що виробляється радянською людиною, мало стати “соціалістичним” і, дуже бажано, “пролетарським” за своєю суттю. Кожен аспект життя радянської людини визначався чи, принаймні, мав визначатись “лінією партії”.

Саме тому, значна частина советологічних праць, присвячених дослідженню радянського суспільства, часом, в його “найдрібніших” проявах, починається саме з ґрунтового опису політики партії в досліджуваному питанні⁷¹. Особливо, неможливо пояснити функціонування партійної преси поза політикою партії. Зокрема, аналізуючи роботу журналу “Перець”, одного з видань ЦК КПУ.

1.3. Радянська преса та її творці

Преса в СРСР відігравала надзвичайно важливу роль (власне, як і для особисто для Маківчука, що працював в одному з провідних радянських видань понад 40 років). Вона використовувалася не лише для “правдивого

⁶⁷ Див. наприклад: *Плагенборг Ш.* Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Пер. с нем. – СПб., 2000.

⁶⁸ Див. наприклад: *Шліхта Н.* Політична філософія Московського Патріархату в радянську добу // Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. – Київ: Акта, 2011. – С. 107–119.

⁶⁹ Див. наприклад: *Масенко Л.* Мова радянського тоталітаризму. – Київ, 2017. – 238 с.

⁷⁰ Саме конструювання нової моралі та ідеологічні маніпуляції з моральними принципами дозволяли СРСР впливати на такі аспекти життя радянських людей, як аборт і шлюб. Див.: *Мирошніченко І. М., Стяжкіна О. В.* Абортная политика в СССР в 1920-30-е годы: историография вопроса // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія. – 2012. – №. 3.

⁷¹ Див. наприклад: *Шліхта Н.* Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х — початок 1970-х рр. – Харків, 2011. ; *Борисенко М.* Житло та побут міського населення України у 20-30-х роках ХХ століття. – Київ, 2013. – 270 с. ; *Зубкова Е.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 - 1953 гг. – Москва, 1999. ; *Имозик В., Лебина Н.* Петербург советский: "новый человек" в старом пространстве. 1920-1930-е годы (Социально-архитектурное микроисторическое исследование). – Москва, 2016. – 248 с.

висвітлення радянської дійсності”, а й була одним з інструментів конструювання нового радянського суспільства: суспільства радянських людей з *радянською ідентичністю*.

Починаючи з 1929 р. роль преси як “ідеологічної зброї” (за Сталіним) поступово догматизується⁷². У грудні 1931 р. часопис “Пролетарская революция” публікує лист вождя з критикою не просто ідеологічно неправильного, а *нейтрального*, “суто інформаційного”, висвітлення будь-яких фактів. Він поставив радянській пресі завдання “прищепити читачеві певні погляди, що й собі мусять зумовлювати поведінку читача”⁷³. Слідом за центральними вказівками, на хвилі посилення репресивної політики, “свою” методичку 1932 р. видає і ЦК КП(б)У. У ній газета визначається як важливий інструмент партії для здійснення свого курсу⁷⁴. Зрештою, радянська преса взорувалася, насамперед, на партійні журналістські стандарти аж до розвалу СРСР. Жанрово забарвлене сатиричне видання “Перець” досить вдало вписувалося в позбавлений нейтральності дискурс, оскільки сатирі взагалі притаманні гостра критика, гнівне і комічне засудження людських/суспільних вад та негативних явищ.

Як зазначає Юрій Каганов, системний вплив преси на суспільну свідомість мав доволі значущі наслідки. Зокрема, в дослідженні про конструювання ідентичності радянських українців він пише таке:

...[в пресі] формувався і консервувався набір відповідних архетипів, втрачалась національна ідентичність та історична пам'ять, нівелювались вміння і потреба критичного мислення, що у своїй синергії призводило до виховання людей, нездатних до самостійної позиції і опору, схильних до конформізму, авторитетів, патерналізму з боку держави. Ці риси мислення і поведінки формувались і виховувались цілком свідомо і послідовно, із залученням всього ідеологічного арсеналу. Преса відіграла у цьому багатоструктурному процесі вагомую роль⁷⁵.

⁷² Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. посібник. – Київ, 2010. – С. 55.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. посібник. – Київ, 2010. – С. 55.

⁷⁵ Каганов Ю. Конструювання “радянської людини” (1953-1991): українська версія. – Запоріжжя, 2019. – С. 166.

Зважаючи на факт жорсткого контролю за виданнями в СРСР, деякі російські дослідники преси, літератури і цензури стверджують, що журналісти втрачали свою суб'єктність у творенні текстів. Серед них, Тетяна Горяєва з її концептом “всецензури”, всеохопної цензури, що, фактично виключає творця з тексту.

Одним з найпопулярніших різновидів методологічних інструкцій в радянській пресі були “викривальні статті”. З огляду на те, що вказівки від партії не завжди були чітко вивіреними, зрозумілими і точними, такі видання, як партійна газета “Правда” (а за нею й “Перець”) часто вчили колег на хибах, “викриваючи” ідеологічних порушників. “Викривальні” статті, опубліковані в газеті “Правда”, друкованому органі ЦК Компартії, свідчили про безапеляційний вирок тому чи іншому виданню чи діячеві і потребували негайної реакції.

Так, внаслідок публікації статті “О пошлых сказаниях одного журнала” (1946) на сторінках “Правди” потрапила під репресії редколегія журналу “Перець”. У цій статті було розкритиковано “застарілість” сюжетів і образів, до яких зверталися автори⁷⁶. А “застарілість” в дихотомії радянської дійсності означала буквально все, проти чого “бореться” нова радянська система. Так новим головним редактором журналу призначили Федора Маківчука.

На той момент Маківчук вже добре зарекомендував себе в радянських молодіжних ЗМІ на доволі високих посадах. У період з вересня 1939⁷⁷ і до березня 1941 р.⁷⁸ у Львові він мав посаду відповідального секретаря редакції “Вільна Україна” (вчитував і редагував тексти⁷⁹) та очолив “Ленінську молодь”. У Львові він вже працював з такими відомими

⁷⁶ О пошлых писаниях одного журнала. // Правда. – 24 августа 1946 г. – С. 2.

⁷⁷ Маківчук Ф. Слово-меч // Анфас і в профіль. – С. 399.

⁷⁸ Палюх О. Газета “Вільна Україна” (1939–1941 рр.) як видавничий проект // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – 2010. – Вип. 2. – С. 68–84.

⁷⁹ Маківчук Ф. Слово-меч // Анфас і в профіль. – С. 399.

сатириками як Ярослав Галан та Петро Козланюк. Пізніше, в евакуації в Москві Маківчук очолив сектор молодіжного радіомовлення ЦК ВЛКСМ а з повторним взяттям більшовиками Харкова – “Молодь України”⁸⁰, друкований орган ЦК ЛКСМУ. Здобувши “нову висоту”, посаду головного редактора в партійному виданні, він одразу був змушений змінювати редакційну політику журналу, “гостріше точити перо на шкідників і ворогів”.

Отже, рішення партії не лише через апарат цензури, а й через кадрову політику впливали на тексти у пресі. Втім, виключити з цих текстів волю автора, його досвід, підхід до роботи неможливо, навіть, зважаючи на тоталітарний контроль. У своїй праці “Імперія пам’яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві” (2008) Сергій Скульчик слушно звертає увагу на суб’єктність автора в радянському дискурсі⁸¹. Автор досліджує, насамперед, творення політики пам’яті в українській радянській історії. Він висвітлює доволі суттєву кількість сюжетів, котрі доводять, що українська радянська еліта у взаємодії з центром виступала провідним гравцем в формуванні лінії партії щодо питань республіканського рівня⁸². Так само, лавіруючи між вказівками партії і власними цінностями, редактори журналу “Перець” приймали, часом, “єретичні” рішення щодо змісту журналу, про що йтиметься у нашому дослідженні.

Багато “авторського” і в творах таких людей як Маківчук, особливо, в пізніх. Сорок років йому вдавалося протриматися в кріслі головного редактора сатиричного журналу і, при цьому, примножити його популярність, вплив, любов читачів. Він міг дозволити собі більше, аніж

⁸⁰ ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – Передмова // Оп. 2. – С. 4.

⁸¹ Скульчик С. Імперія пам’яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ, 2008. – С. 22.

⁸² Див: Там само.

пересічний автор, якщо, звісно, мав бажання. В одному зі своїх творів, що увійшов до збірки “Анфас і в профіль” (1972), Маківчук, наприклад, висміює так званих “безконфліктників”. “...І хай мені навіть причеплять бірку “чорнителя і паплюжника”, хай звинуватять мене навіть у найтяжчому – у наклепі на радянських наших зятів...”⁸³ – пише він. “Безконфліктники” – це цензори і критики, що, не без вказівок партії, наполегливо застерігали сатириків “Перця” від “наклепів на радянську дійсність”⁸⁴.

Таким чином, бачимо, що радянська преса виступала як відзеркаленням політики і риторики партії, так і засобом реалізації рефлексій авторів, що друкувалися в ній. Очевидно, що ці два аспекти творення радянських текстів є невіддільними одне від одного. Тож і статті в партійній пресі, переважно, дозволяють зчитати автора між рядків.

Важливо зазначити, що розкриття ідентичності через творчість радянського часу, тим паче, жорстко цензуровану партією, видається складним завданням. Вичленування особистих образів, сюжетів, рефлексій, переживань автора супроводжується скурпульозним пошуком суперечностей між партійною риторикою і авторським текстом; додаткових, окрім цензури, чинників впливу на текст; дієвих зовнішніх аспектів впливу на конструювання ідентичності. Тож, аналізуючи певні аспекти ідентичності радянського митця варто, зокрема, виділити *професійні стандарти*, що побутували в колах не лише, безпосередньо, журналістів, а й радянських сатириків: “зовнішні”, диктовані партією, і “внутрішні”, винайдені всередині мистецької спільноти.

Прикметно, що в радянському суспільстві зовнішні стандарти часто превалювали над внутрішніми. Тому, як політична доречність тексту, так і

⁸³ Маківчук Ф. Пам’ятник тещі // Анфас і в профіль. – Київ, 1972. – С. 230.

⁸⁴ Про таке явище згадує Валентин Чимерис у: Чимерис В. З ким сміється Україна. – Київ, 2009. – С. 257.

політична, незаплямована, позиція автора відігравали в творчості провідну роль. Дихотомічність, притаманна радянському дискурсу, теж зберігалася. Важливо було вміти “люто покепкувати з ворогів і лагідно обгорнути теплою своєю усмішкою радянську людину”⁸⁵. Різниця між умовними добром і злом повинна була мати яскравий контраст і бути зрозумілою усім: від цензора до кінцевого читача⁸⁶.

Твори для періодичної сатиричної преси – це специфічний жанр сатири і тому, що він вимагає *злободенності* від автора. *Злободенність* у реаліях радянської журналістики теж буває *умовно насаджена* (як у випадку зі згаданою доганою українським сатирикам в газеті “Правда”) і *фактична*. З одного боку, партійне керівництво визначало перелік ворогів, *інших*, що заважали будувати комунізм, і, з певною періодичністю, його оновлювало. ЦК давав редакції і нагальні завдання з більш конкретними цілями⁸⁷. Так само, позитивні сюжети диктувалися курсом партії. Наприклад, урочисто-плакатно відображалися такі сюжети як вибори⁸⁸, індустріалізація та інші успіхи соціалістичного будівництва⁸⁹, свідомі робітники-передовики⁹⁰ тощо.

⁸⁵ Остап Вишня про Степана Олійника // ЦДАМЛМ України. – Ф. 706. – Оп. 2. – Спр. 576. – Арк. 1.

⁸⁶ *Явдошняк М.* Сатира і сатирики в повоєнній УРСР (на прикладі журналу “Перець”) Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра історії: 8.02030201 / Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – Київ, 2013. – С. 54.

⁸⁷ *Дудар Є.* Йому виповнилося б сто... // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – №30, 31 серпня. Електронний ресурс: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/yomu_vipovnilosya_b_sto.html

⁸⁸ Див. наприклад: Гливенко В. У великого народу великий вибір // Перець. – 1946. – № 1. – С. 1. ; Бе-Ша “Дні великих перемог комуністів і безпартійних” // Перець. – 1946. – № 3. – С. 1. ;

⁸⁹ Див. наприклад: *Гливенко В.* Хлібна тема, або трагедія херстівського борзописця. // Перець. – 1947. – №23-24. – С. 2. ; *Подчекаєв Ол.* Інтерв’ю // Перець. – 1947. – № 20. – С. 2. ; *Воскресенко С.* Новий рік // Перець. – 1947. – № 20. – С. 2. ; *Литвиненко В., Козюренко О.* До пуску першої черги Дніпрогесу // Перець. – 1946. – № 23-24. – С. 1.

⁹⁰ Див. наприклад: Гливенко В. Характерна риса // Перець. – 1947. – № 21. С. 1. ; Гливенко В. Яскрава риса // Перець. – 1948. - № 5. – С. 1. ; Б. а. Репортаж Перця // Перець. – 1951. – № 24. – С. 3. ; Литвиненко В. Вахта миру // Перець. – 1951. – № 24. – С. 1. ; Гливенко В. Плакат // Перець. – 1953. - № 6. – С. 3.

З іншого боку стояв читач з його потребами, скаргами та інтересами. Комунікація з читачем в “Перці” була налагоджена досить добре. У період з 1949 по 1959 рр. редакція отримувала близько 20 тис. листів на рік⁹¹. Це доволі суттєва цифра, достатня кількість, щоб прочитати вподобання читача, виокремити теми, що чіпляють “за живе”. Таким чином, редакція мала можливість скоригувати стратегію журналу так, щоб краще впливати на аудиторію.

В одному із ранніх звітів про роботу (1946) з редакційною поштою, Маківчук називає кількість і якість листів до редакції “своєрідним барометром, що з найбільшою точністю показує, наскільки широкі й міцні зв’язки того чи іншого друкованого органу з своїми читачами”⁹². У цьому ж звіті він декларує ефективність виконання журналом його дидактичних функцій: “Коли перечитуєш листи в редакцію, то відчуваєш великого почуття гордості і радості за наших людей, за їх високу громадську свідомість, за їх войовничу непримиримість до всякого роду порушників правил нашого соціалістичного співжиття”⁹³. Неодноразово в листах і відповідях Маківчука, у спогадах сатириків звучала теза про те, що “Перець” ставав для багатьох читачів “останньою інстанцією”, де вони шукали справедливості⁹⁴. І редакція цей статус утримувала не лише завдяки сатиричним публікаціям, а й через розслідування скарг, розсилання листів “шкідникам” і ворогам радянського ладу, які часом, займали доволі високі посади⁹⁵.

Загалом, редакція позиціонувала журнал як “соціально відповідальне видання”⁹⁶, а тому важливо було вести рубрики “Здоровенькі були!” і

⁹¹ Єремєєва К. Табл. 4. Кількість одержаних та опублікованих у журналі “Перець” листів від читачів // Бити сатирою. – С. 185.

⁹² ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 1.

⁹³ ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 1.

⁹⁴ Єремєєва К. Бити сатирою. – С. 138.

⁹⁵ Маківчук Ф. Здоровенькі були! – Київ, 1952. – С. 65.

⁹⁶ Єремєєва К. Бити сатирою. – С. 138.

“Перець допоміг”, відповідати на листи до редакції. Здебільшого, цим займався сам Маківчук. Перша його збірка в “Бібліотеці Перця” так і називається – “Здоровенькі були!” (1952). У цій збірці автор публікує серію сатиричних звернень до “риби різного калібру”: голів колгоспів, директорів підприємств, керівників Українського науково-дослідного інституту зернового господарства ім. Куйбишева і навіть заступника міністра кінематографії УРСР тов. С. С. Карасьова.

З року в рік популярність журналу зростала. 1950 року кількість листів до редакції сягнула рекорду – 25,5 тис. на рік.⁹⁷ Кількість читачів “Перця”, що перманентно множилася з відповідним збільшенням накладу, дозволила йому не лише покривати партійні дотації (певний період свого існування журнал був бездотаційним), а й приносити державі прибутки⁹⁸. Тобто, читач був для “Перця” основною цінністю, що підтверджував його “ефективність”.

Отже, в поєднанні партійних завдань, творчих ідей авторів, (найбільше, критичного і вимогливого головного редактора), а, також, запитів читачів “Перець” здобув свою українську радянську форму. Він, як інші партійні видання, транслював нові радянські цінності, іншував всіляких “ворогів” і “шкідників”, конструюючи нову радянську реальність. Поряд з тим, завдяки талановитим сатирикам, що друкувалися в журналі, видання залишалося цікавим і смішним. Це дозволяло йому впродовж довгих років ефективно виконувати обов’язки, покладені на нього партією.

⁹⁷ Єремєєва К. Табл. 4. Кількість одержаних та опублікованих у журналі “Перець” листів від читачів // Там само. – С. 185.

⁹⁸ Кількість листів до редакції, як маркер довіри до журналу, була головним аргументом в збільшенні тиражу журналу. Див.: Єремєєва К. Бити сатирою. – С. 130. ; *Стороженко І.* Біля “Перцю” і не тільки // Творчий блог Павла стороженка. – 27 червня 2020. – Електронний ресурс: <http://www.pavlos.ltava.org/2020/06/spogadypart1.html> ; Гінда В. “Конторою глибокого буренія” називали КГБ працівники “Перця” // Країна. – 31 травня 2011 р. Електронний ресурс: https://gazeta.ua/ru/articles/history-journal/_kontoroyu-glibokogo-buryeniya-nazivali-kgb-pracivniki-percyua/377206, відвідано 11.06.2022

1.4. Мова як елемент радянської дійсності. Українська радянська мова

Радянська преса також стала основним ретранслятором радянської “новомови”. Завдяки своїм жанровим, стилістичним особливостям, можливості порівняно швидкої підготовки публікації, преса була органом швидкого реагування на всі дискурсивні нововведення. Вона увібрала в себе усю мовну дихотомічність радянської дійсності: конструкти іншування і протиставлення, де існує “добро-зло”, “ми-вони”, конфронтація “соціалістичного” і “буржуазного”⁹⁹. Радянська новомова – це, власне, мова дихотомій, мова гасел, часто проста в структурі речень, плакатна, воєнізована, емоційно забарвлена¹⁰⁰.

Мова є одним із засобів конструювання реальності. Особливо посилено вона використовується в заідеологізованому тоталітарному суспільстві. Віктор Клемперер в своїй праці “LTI — Lingua Tertii Imperii: Notizbuch eines Philologen” (1947) показує, як змінювалась мова Третього Рейху, наприклад. Він одним з перших звертає увагу на тоталітарну новомову ще до того, як Оруел вигадав термін для цього явища. Радянську ж версію новомови розглянемо, переважно, за працею Лариси Масенко “Мова радянського тоталітаризму” (2017). У цьому філологічному дослідженні авторка торкає мовних змін в Радянському Союзі, глибоко занурюючись в історико-соціальний контекст. Вона розглядає вплив нових радянських дискурсів на саму партію, соціум, родинні зв’язки. Окрім того, авторка транслює в своєму тексті, переважно, українську оптику тих змін у суспільстві, що несла за собою радяннізація слів і смислів¹⁰¹.

⁹⁹ Каганов Ю. Конструювання “радянської людини” (1953-1991): українська версія. – Запоріжжя, 2019. – С. 166.

¹⁰⁰ Шліхта Н. “Новояз”: мова як інструмент творення нової спільноти // Історія радянського суспільства: Навч. посібник. – Київ, 2010. – С. 60.

¹⁰¹ Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. – 240 с.

Республіканський вимір конструювання новомови можна назвати ще більш складним і травматичним, аніж всесоюзний. На проблему воєнізованої дихотомічності, що перетворювала мовний дискурс в поле боротьби з “віджилим”, “аморальним”, нерадянським, аж до “буржуазних проявів” любові до партнера чи (репресованих) рідних¹⁰², накладалося ще й гостре національне питання. Радянська мовна політика не обмежилася пошуком класових “інших”. Як вже зазначалось раніше, Радянський Союз – це *імперія вирівнювання* усіх громадян з образом радянської людини. Прикметно, що *радянська людина* мала культурне і мовне російське коріння.

Одним зі способів створення єдиного простору для всіх радянських людей було винайдення *нової сім’ї*. Це доволі моторошний метод соціальної інженерії, відомий численними “Павліками Морозовими”, випадками примусового і добровільного відречення від рідних, а також деякими текстами, котрі наводить в своєму дослідженні Масенко. Наприклад, російський поет, уродженець Дніпропетровщини написав в 1920-х рр. такого вірша:

В такие дни таков закон:
Со мной, товарищ, рядом
Родную мать встречай штыком,
Глуши ее прикладом.
Нам баловаться сотни лет
Любовью надоело.
Пусть штык проложит свежий след
Сквозь маленькое тело¹⁰³

Творення “нової родини” неодмінно супроводжувалося ідеологічним руйнуванням, дискредитуванням і, подекуди, репресивним знищенням інституту родини традиційної. Для тогочасного українського мовного дискурсу це був доволі болісний процес, оскільки навіть українська мовна

¹⁰² Масенко Л. Руйнація родини // Там само. – С. 164–168.

¹⁰³ Цит. за: Масенко Л. Руйнація родини // Мова радянського тоталітаризму. – С. 165–166.

традиція численними фразеологізмами постулює шанобливе ставлення до батьків¹⁰⁴.

Натомість, кожна радянська людина здобувала нову родину-комуна – радянську державу. І щоб “перетравити” таким чином не лише класи, а й етноси, радянські ідеологи (пере)винайшли популярні донині ідеологічні концепти. Лариса Масенко зазначає, що в широкому вжитку в радянський час фігурує конструкт “братні народи” і похідні від нього¹⁰⁵, спрямовані на затирання окремішності неросійських націй. Зокрема, конструкт “старший брат”, імплементований в слововжиток щодо російського народу,¹⁰⁶ визначає для нього особливе місце в цій родинній ієрархії. Таким чином, із засвоєнням цих кліше, формувалася українська радянська ідентичність.

Утім, це був не єдиний спосіб “вливання” різних націй в єдиний радянський простір. Федір Маківчук починає свою роботу в пресі від 1931 р. У цей період згортається українізація, і російська мова, культура знову отримують визначення “великої”¹⁰⁷. Окрім політики просування російської мови в освіті, культурі і пресі, в цей час відбувається ще один доволі важливий процес, який Ярослав Галан пізніше помітить в роботі молодого Маківчука. Це, як пише Лариса Масенко, “внутрішня русифікація української мови”, штучне наближення її до російської¹⁰⁸. Зокрема, авторка цитує одну з праць Юрія Шевельова, котрий докладно ілюструє такий процес: доволі велика частка українських слів штучно “заступається”. Так само, слова галицького походження активно “заступають” їхні східноукраїнські аналоги¹⁰⁹.

¹⁰⁴ Там само. – С. 181.

¹⁰⁵ Там само. – С. 177-178.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само. – С. 193.

¹⁰⁸ *Масенко Л.* Мова радянського тоталітаризму. – С. 195–197.

¹⁰⁹ Там само. – С. 195.

В одному зі своїх приватних листів Галан обурювався тим, як молодий редактор Маківчук править тексти в львівській “Ленінській молоді”. Він зазначав, що галицький читач не розуміє мови, “причісаної” під загальнорадянський стандарт¹¹⁰. Прикметно, що українська радянська преса і справді вважалася (і мала бути) зразковим носієм зросійщеної української мови. Так, в передмові-критиці до “Російсько-українського словника” (1948) Агатангела Кримського і Сергія Єфремова, цензор пише:

З української частини словника вони [автори] витравлювали слова, тотожні з російськими, вводючи замість них викривлені терміни, архаїзми і вигадані, ніким не вживані слова, чужі живій мові українського народу, мові радянської преси і художньої літератури¹¹¹.

Прикметно, що такі зміни мовного поля мали на меті і деформацію ідентичності, затирання відмінностей українського від російського, опосередковане “влиття” в російський мовний дискурс, асиміляцію і витворення, як пише Масенко, “простого советского человека”, консолідованої маси “трудящихся” без будь-яких видимих ознак національної ідентичності.

Поступово в українському просторі змінилося майже все – топоніми, вивіски, вітрини¹¹². До центрального “Крокодила” уподібнився і “Перець”. 1948 р. вусатий козак Перець Перчило¹¹³ перетворився на партійця в костюмі з видовгуватим перцем замість голови (за аналогією до пащі крокодила)¹¹⁴.

При аналізі текстів, творчого доробку будь-якого культурного діяча питання мови, формування простору та ідентичності за допомогою мови є одним з основоположних. Як бачимо, в умовах радянської дійсності

¹¹⁰ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 14.

¹¹¹ Цит. за: *Масенко Л.* Мова радянського тоталітаризму. – С. 196. Підкреслено мною – М. Я.

¹¹² Там само. – С. 205.

¹¹³ Див. наприклад: *Перець.* – 1948. – №6. – С. 1.

¹¹⁴ Див. наприклад: *Перець.* – 1947. – №13. – С. 1.

трансформація мови, її функціонування у будь-якому просторі – від університетських лекцій до товарних вивісок – посідало одне з чільних місць в офіційній партійній політиці. Саме *радянська мова*, російська чи зросійщена українська головним чином формувала нову радянську людину. Водночас, мова в розмовах і текстах залишалась і останнім форпостом приватності в державі “всецензури”, маркером, що дозволяє вловити невідповідності між дискурсом пропаганди і особистим досвідом людини¹¹⁵.

1.5. Українська радянська ідентичність: українська оптика

Питомо українська оптика радянської історії, погляд зсередини, дав би ключ до розуміння ієрархії ідентичностей радянського українця, його (травматичного) досвіду і пов’язаних з цим переживань, рефлексій, що перетворюються в певні поведінкові паттерни. З постановом незалежної України, з’являються спроби вичленувати “українське” з радянського, поглянути, яке місце відводилося українцям в радянській інтернаціональній площині. Однією з перших таких спроб стала монографія Сергія Єскельчика “Імперія пам’яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві” (2004). В праці автор все ще репрезентує, переважно, партійну оптику українського питання.

Втім, у праці Єскельчика український вимір питання показаний значно глибше не лише за об’ємом дослідження, а й за заглибленням в український контекст, аніж у Мартіна, наприклад. В українській редакції монографії 2008 р. автор додає невеликий вступ “До українського читача”, де зазначає, що радянський дискурс в українському публічному просторі не відійшов в минуле. Автор звертає увагу на те, як сталінські концепції до

¹¹⁵ Часто виринають випадки непорозуміння через новомову, ідеологічні кліше, за допомогою котрих партпредставники намагаються щось пояснити. Часто вони і самі не розуміли, що говорили. Про курйозні постанови цензорів щодо журналу “Перець” див.: *Явдошняк М.* Сатира і сатирики в повоєнній УРСР. – С. 41–43.

сих пір (станом на 2008 р.) формують навіть “антисовецькі” тези¹¹⁶. Він також читає українську “інтелігенцію” і “публіку” як суб’єктів, активних творців в радянській політиці пам’яті, що мали своє місце в дискусії і свій спосіб “прочитання” ідеологічно вивірених текстів¹¹⁷.

Наразі, збагачують розуміння українського виміру радянської ідентичності і такі дослідження як “Політична ідентичність в Україні в період кризи “розвинутого соціалізму” і здобуття державної незалежності” (2007) Василя Землюка та “Конструювання “радянської людини” (1953–1991): українська версія” (2019) Юрія Каганова. У своїх працях вони аналізують партійну політику, вписуючи її в багатошаровий контекст українського суспільства. Автори ілюструють свої тези історіями “маленьких людей”, що дає краще підґрунтя для аналізу переплетення і конфлікту ідентичностей радянських українців.

Загалом, в намаганні зрозуміти українську радянську ідентичність виглядає доцільним використання двох основних стратегій: вичленування питомих українських “відхилень і деформацій” в партійному ідеологічному проєкті конструювання ідентичності, та/або вичленування “радянського” з українського дискурсу, української оптики. Названі вище праці, наскільки це можливо, ефективно поєднують обидві ці стратегії в різних сюжетах.

Відомо, що історія національної політики в СРСР є історією нетерпимості й компромісів. Сама комуністична ідеологія мала класову основу. Існування націй, як і національної ідентичності, за доктриною марксизму-ленінізму вважалося проміжним етапом еволюції суспільства. Нації, як ідеологічний конструкт, повинні були “віджити”, як і все “буржуазне”, “капіталістичне”.

¹¹⁶ *Скельчик С.* Імперія пам’яті. – С. 12.

¹¹⁷ Там само. – С. 13.

В умовах репресивної соціальної інженерії 1920-1930-х рр. і повоєнного сталінізму, активної боротьби з “класами-експлуататорами”, різноманітними “шкідниками” і “буржуазним націоналізмом”, у час, коли кожен мав писати і переписувати автобіографію, будь-який пересічний житель СРСР мусив усвідомлено винаходити свою ідентичність. Щоб перетворитися в “нову радянську людину” з правильним походженням, життєвим шляхом і поглядами, будь-який робітник, селянин, інтелігент, представник номенклатури, “правильний” чи “колишній” мав усвідомити, як належить себе репрезентувати. Часто саморепрезентація “по-радянськи” супроводжувалася замовчуванням (і супутнім забуванням), переписуванням окремих фактів з автобіографії. Окрім того, публічне обличчя радянської людини, її “правильність” мали підтверджуватися повсякчас. До покоління, що мусило винаходити свою ідентичність в реаліях стрімкої трансформації суспільства належав і Федір Маківчук.

Представники цього покоління були змушені принаймні двічі осмислювати своє походження. Як пише Сергій Єкельчик, нове радянське суспільство проходить дві фундаментальні трансформації: у 1920-х рр. СРСР був державою рівних націй і нерівних класів, а в кінці 1930-х рр. він перетворився на державу рівних класів і нерівних націй, чітко ієрархізованих відносно російського “старшого брата”¹¹⁸.

Деякі працівники журналу “Перець”, що належали до того ж покоління, неодноразово були змушені публічно відмовлятися від своїх поглядів і ідентичностей. Наприклад, Олександр Ковінька в автобіографії (1929) сатиризував образ свого віруючого батька, немов, відрікаючись від нього. А також, через образ “гетьманців”, що “всипали... [Ковіньці] по-Українському¹¹⁹”, він відкинув свою українську ідентичність, знецінив її

¹¹⁸ Єкельчик С. Імперія пам’яті. – С. 19–20.

¹¹⁹ Гра слів. “Всипали по-українському” – символ розвінчування маркування “свій-чужий” за мовою спілкування.

в порівнянні з “революційною свідомістю”¹²⁰. Це доволі яскравий паттерн перейняття ідеї “інтернаціональності”, урівнювання націй, що культивувалася в двадцятих. Також, в житті Ковіньки був епізод, коли його червоноармійський І Чорноморський полк перейшов на бік Директорії. Він його не замовчує, але добирає винятково правильні слова для презентації цього епізоду. Українські війська він називає “петлюро-поляками”¹²¹, а сам перехід полку “трагедією”¹²².

Остап Вишня, так само, декларує свою трансформацію в радянську людину. От його відома цитата: “Оті дурні, що кричать “націоналіст!”, не розуміють і ніколи не зрозуміють, що я зумів об’єднати любов до мого народу з любов’ю до всіх народів світу.”¹²³

Характерною ознакою покоління “двадцятих років” було те, що побудова соціалізму і модерної української нації для них були цілком поєднуваними проєктами. Яскравими представниками цього покоління були Олександр Довженко і Володимир Сосюра, котрого 1951 р. засудили за “бузжуазний націоналізм”¹²⁴. Із проаналізованої плеяди розрізнених свідчень діячів ранньої української радянської культури, Єкельчик робить висновок, що сприйняття “радянського” мало різні сценарії: одні імітували відданість комуністичним ідеям, інші – засвоювали сталінську ідеологію¹²⁵. Автор наголошує на тому, що нікому не доводилося на той момент обирати між Україною й соціалізмом, бо офіційний дискурс не протиставляв ці дві умовні цінності.

¹²⁰ ЦДАМЛМ України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 86.

¹²¹ Найменування-кліше, що використовувалося стосовно військ Директорії (і ЦР), що має виразно негативне забарвлення.

¹²² ЦДАМЛМ України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 86.

¹²³ *Остап Вишня* Думи мої, думи мої... / Губенко, Павло Михайлович; Упоряд., приміт. І.В.Зуба, М.М.Євтушенко; – Київ, 1988. – записи за 30 січня 1948 р.

¹²⁴ *Єкельчик С.* Імперія пам’яті. – С. 23.

¹²⁵ Там само.

Отже, в поєднанні “українського ядра” і радянських наративів Єкельчик не бачить вираженого конфлікту ідентичностей. Він розглядає сталінську державу як імперію, тож українська радянська інтелігенція в цій імперії посідає місце колоніальної еліти. Такий погляд підкріплений, як зазначає автор, новими здобутками постколоніальної теорії. Він дозволяє розглядати українські культурні еліти як безпосередніх творців нового радянського імперського дискурсу в компромісній взаємодії з центром. Вони, за Єкельчиком, “визначали свою відмінність і захищали свою культурну сферу, не кидаючи викликів імперії (а насправді обґрунтовуючи саме імперське домінування)”¹²⁶.

Цю тезу можна назвати слушною, втім, викликів у Радянської імперії було чимало. СРСР сам себе декларував, як антиімперське державне утворення. Простір, соціальна політика, пропаганда – все наголошувало на цьому, змушувало повірити в це радянську людину. “Українське” в СРСР мало мати таку форму, котра балансувала на межі автентичного культурного феномену і “буржуазного націоналізму”.

Також, Радянський Союз намагався існувати на “вулкані” націй, котрі народжувалися на початку століття і от-от мали вибухнути винайденням модерної національної свідомості. Найбільш зрілою і стійкою в своєму розвитку виявилася українська нація, що в невеликій кількості своїх представників доросла до прийняття й усвідомлення політичної незалежності. Ця обставина, як вже згадувалося раніше, і призвела спершу до компромісної політики, а потім – до жорсткої зачистки нелояльних до панівної ідеології чи російського імперського ядра кадрів: від “буржуазних націоналістів” до “націонал-комуністів”.

У працівників преси в цих процесах була особливо творча роль, що потребувала “понаднормового” засвоєння лінії партії і швидкого

¹²⁶ Єкельчик С. Імперія пам’яті. – С. 20–23.

реагування на її коливання. У цей самий час, працівник республіканської преси був приречений відчувати себе другорядним в ієрархії радянського друку: республіканська преса навіть на теренах відповідної республіки завжди продавалася меншим накладом, аніж центральна (не без втручання “зверху”), дурукувалася на гіршому папері, за гірших умов праці, через постійну потребу в перекладах¹²⁷ республіканські видання виходили з затримками тощо¹²⁸.

Отже, бачимо, що працівники республіканської преси, такі як Маківчук, повинні були засвоювати нові радянські норми, відтворювати їх і, таким чином, формувати нову радянську українську дійсність через опублікований текст. З одного боку, вони жили і працювали в своєрідному імперському дискурсі, де існує “старший брат”, російський народ, де *радянська людина* і її “національні форми” творяться, насамперед російською мовою. З іншого боку, значна частина радянських авторів мала, якщо не широку автономію, то принаймні беззаперечну суб’єктність в своїх творах. Вони були провідними творцями української радянської дійсності.

Серед них, автори і редактори журналу “Перець”, митці сатиричного жанру, що має широкий і насичений інструментарій для порівняно¹²⁹ “м’якої” соціальної інженерії, вербальної боротьби з усім “віджилим”, “не радянським”. Як бачимо, офіційна радянська культура сміху передбачала не лише поширення і споживання пропагандистських наративів. Вона заохочувала читача брати активну участь в цьому уявному карнавалі. На якусь мить і читачеві дозволялося змінювати реальність, вдягати вищих за посадою в сатиричні маски і таким чином “урівнювати” їх з винайденим

¹²⁷ Часом, доводилося перекладати з російської мови документи українських установ.

¹²⁸ Каганов Ю. конструювання “радянської людини”. – С. 151–152.

¹²⁹ Порівняно з репресивною кадровою політикою і фізичним винищенням.

радянським народом. Тож, читачі писали листи до редакції, а “Перець” з номера в номер випускав рубрику “Здоровенькі були!”. Так за участі партпарату, сатириків і читачів творився новий радянський сміх.

Розділ 2. Українське й українці в творчості Маківчука як маркери його ідентичності

2.1. “Народне” в гумористичній творчості Маківчука

“Перець” був не просто журналом, що розповсюджувався в межах Української РСР. Насамперед, це було читиво для українців. По-перше, національна специфіка мусила бути притаманною республіканському виданню, хоча схожість із всесоюзним “Крокодилем” теж прослідковувалася виразно. По-друге, перейняття мови читача, звертання до сюжетів з повсякдення в авторському сатиричному обрамленні були необхідними умовами для зростання довіри до журналу. По-третє, Маківчук сам був українцем, народився в українському селі Кордишівка на Вінничині. Оточували його теж переважно українці за етнічним походженням, вихідці із селянських родин. Якось він жартівливо писав: “Гумористи чомусь завжди народжуються в бідних селянських сім’ях”¹³⁰

Ймовірно, саме орієнтуючись на читача, здобуваючи більше досвіду, популярності, а, відтак, і впевненості, з роками Маківчук все більше відходить від радянської новомови в сторону живого народного тексту, насиченого прислів’ями, регіональними мовними особливостями, біблійними образами і сюжетами. Його текст все ще залишається радянським за змістом, але отримує хоч і не всеохопну, але доволі яскраву “народну” українську форму.

У ньому часто зустрічаються звороти на кшталт “наше українське село”, “у нас на Україні”¹³¹, а також слова “українці”, “український”¹³²,

¹³⁰ ЦДАМЛІМ України. – Ф. 668. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1.

¹³¹ Див. наприклад: Маківчук Ф. Закувала та сива зозуля... // Про добре і про зле. – С. 43. ; Маківчук Ф. Не поможе бабі кадило // Там само. – С. 122; Маківчук Ф. Сові сонце очі ріже // Там само. – С. 123; Маківчук Ф. Скоробрехи з Лондона // Там само. – С. 145 тощо.

¹³² Див. наприклад: Маківчук Ф. Не поможе бабі кадило // Про добре і про зле. – С. 117; Маківчук Ф. Галас у жабурині // Там само. – С. 128. ; Маківчук Ф. Спасибі Вам,

народні прислів'я, приказки та усмішки¹³³ тощо. Його читали люди, що визначали себе як українці, а журнал називали “народним”¹³⁴. Катерина Єремєєва 2017 року провела усноісторичне дослідження стосовно побутування журналу “Перець”. Як пише авторка, респонденти із західних областей України часто визначали власне українську специфіку журналу в порівнянні з “Крокодилом”¹³⁵.

Федір Маківчук все життя впевнено називав себе українцем, артикулюючи цей факт у різних джерелах. Як в обов’язкових анкетах¹³⁶, так і в художніх творах¹³⁷. Анкетування, зазвичай, вказує на усвідомлення своєї ідентичності. Часом, невідповідності в анкетуванні розкривають не лише стратегії виживання, а й коливання в самоусвідомленні¹³⁸. У Маківчука відповідь була завжди одна. Водночас, потреба артикулювати свою національну приналежність в широко тиражованій творчості може бути викликана не лише особистими пориваннями. Це також своєрідний спосіб зближення з читачем, з уявною українською радянською спільнотою.

Для цього автор використовує такі позначні займенники як “наш”, “наші” у зв’язці з популярними національними символами. Наприклад, зустрічаються в текстах Маківчука такі речі: “...нам, українцям, ні холодно,

файний паночку! – Там само. – С. 140-141; Маківчук Ф. Невмирущий // Анфас і впрофіль. – С. 374–375 тощо.

¹³³ Див. наприклад: Маківчук Ф. Скоробрехи з Лондона. // Про добре і про зле. – С. 144. ; Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Там само. – С. 356; Маківчук Ф. Закувала та сива зозуля... // Анфас і впрофіль. – С. 290; Маківчук Ф. Та було б, та було б не ходити... // Там само. – С. 293 тощо.

¹³⁴ Єремєєва К. Бити сатирою. – С. 131.

¹³⁵ Там само. – С. 136.

¹³⁶ Див. наприклад: ЦДАМЛІМ України. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 206.3. – Арк. 1. ; ЦДАМЛІМ України. – Ф. 590. – Оп. – Спр. 541. – Арк. 2, 7, 12.

¹³⁷ Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 180.

¹³⁸ Лариса Масенко описує коливання ідентичності через самоідентифікацію. Наприклад, Леонід Брежнєв вказує в анкетах різних періодів національність то “українець”, то “русский”. Детальніше див.: Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. – С. 211.

ні жарко”¹³⁹, “...якщо ви знайомі з першим дипломатичним документом нашої славнозвісної Запорізької Січі...”¹⁴⁰, “У нас на Україні кажуть...”¹⁴¹. Займенник “наш” Маківчук використовує і щодо *радянського*, він пише: “Ваша Америка... вже відчуває на своїй потилиці могутній гарячий подих нашої країни...”¹⁴². Тут “наша країна” – це неодмінно СРСР, оскільки йдеться про протистояння в галузі науки і техніки двох великих гравців світової арени.

Для того, щоб знайти в Маківчукові живу *радянську людину*, що стоїть (як надбудова) над українською ідентичністю, можна розглянути два контрастні за своєю природою сюжети. Обидва з’являються в “Репортажі з того світу” (1960). У цьому сатиричному репортажі Маківчук описує свій досвід подорожі до США 1957 р. у складі української радянської делегації в ООН.

Один з них – виразно пропагандистський і стосується національного питання на глобальній, знову ж таки, політичній, арені. Цей сюжет датується 25 листопада 1957 р. У ньому автор показує контраст з расовою дискримінацією в ПАР, “білий уряд” якої насаджує в державі “ганебні, варварські порядки”. Радянську дійсність він описує так: “Нам, радянським людям, вихованим на благородних ідеях дружби й рівноправності народів, просто не віриться, не вкладається у свідомість, щоб у наш час мільйони людей могли мучитись усе своє життя тільки тому, що вони народилися не білими”¹⁴³. Попри те, що в уривку автор ніби намагається позбутися

¹³⁹ Маківчук Ф. Сенк ю, панове! // Про добре і про зле. – С. 144. Підкреслено мною. – М. Я.

¹⁴⁰ Маківчук Ф. Ой спасибі вам, файний паночку! // Про добре і про зле. – Київ, 1963. – С. 139. Підкреслено мною. – М. Я.

¹⁴¹ Там само. – С. 141. Підкреслено мною. – М. Я.

¹⁴² Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 187. Підкреслено мною. – М. Я.

¹⁴³ Там само. – С. 313.

клішованої плакатності, йому все ж притаманний деякий плакати́зм з надлишковою емоційністю, характерною для радянської новомови.

Натомість інший сюжет, що не містить зворотів на кшталт “нам, радянським людям”, видається більш показовим для виявлення об’єднавчих маркерів *радянських людей*. Так згадує Маківчук свою подорож з Нью-Йорка до Вашингтона:

А щоб веселіше вибиралося [з Нью-Йорка, авто стояло в заторі на виїзді], він [водій, москвич] вмикає радіо-приймача й ловить хвилю “Русского голоса”, що в міру своїх сил і можливостей тримає в курсі подій тутешнє російське емігрантство.

З репродуктора полилася роздольна, як степ: “Ой, да ты, калинушка”, у виконанні ансамблю імені Александрова, і на нас одразу повіяло пахощами рідних просторів¹⁴⁴.

У цьому сюжеті особливо цікавими є два моменти. По-перше, згадка російської народної пісні, що була “рідною” для всіх, хто сидів в авто (двох українців і москвича), якраз і маркує *радянськість* Маківчука, його зануреність в загальнорадянське попкультурне тло, його сентиментальні почуття до елементів цієї культури. По-друге, емігрантський “Русский голос” є “антирадянським”, як пише сам Маківчук, інформаційним ресурсом. Його поява в тексті видається обов’язковою, оскільки є прив’язкою до подальшого сюжету. Тож, цікаво, що замість того, щоб представити “Русский голос” в цілком негативному світлі, автор обирає доволі сентиментальне обрамлення, котре проскакує поміж “вісті з відвертим антирадянським забарвленням”.

Є в “Репортажі” тези і сюжети, котрі, навпаки, виразно відокремлюють українське від російського. Наприклад, в розмові (вигаданій чи справжній) з росіянкою, колишньою дворянкою Софією Едуардівною Нобл, на запитання “ви руський?” він відповідає “Українець, місіс”¹⁴⁵. Утім, цей короткий уривок теж має свою мету – показати контраст

¹⁴⁴ Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 280.

¹⁴⁵ Там само. – С. 180.

між тим, чим була Україна при царській Росії і чим стала при радянській владі. Діалог продовжується так: “А-а, Малоросія!” – каже Софія, а у відповідь: “Ні, – кажу, – Малоросія давно вже стала великою. Великою Україною”¹⁴⁶. Таким чином, пропагандистський наратив тут транслюється через ображені (національні) почуття, що теж вказує на переплетення очевидного і особистого.

В іншому сюжеті, присвяченому зустрічі з членом канадського парламенту Амвросієм Головачем, чітке артикулювання національного відокремлення знову вкладається у вуста персонажа. Зав’язка цієї історії полягає в тому, що Головачеві нібито “втвкмачили”, що в радянській Україні дискримінують українців і в українській делегації до ООН – “самі чисто москалі”. Переконала його в протилежному мова делегатів, що на обіді говорили українською між собою. Серед них і Маківчук.

До цього конфузу сам автор додає такий коментар:

А може й справді ми – це не ми. Може, перед від’їздом у Нью-Йорк нам нашвидкоруч почіпляли в Москві українські прізвища, а насправді всі ми чистокровні вологодці, які не знають навіть десяти українських слів і на паланицю кажуть “паляніца”?¹⁴⁷

Мова спілкування часто стає для Маківчука ознакою визначення національності¹⁴⁸. Для розповідей, що ілюструють досвід комунікації поза межами власної країни, це природне явище і не завжди свідчить про те, що мова для автора є маркером ідентичності. Та, цікаво, що в творчості Маківчука майже не з’являються російськомовні українці, хоча станом на 1960-ті рр. у партійних та літературних колах Києва багато хто говорив російською. А якщо і з’являються, то це, здебільшого, комічні персонажі,

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ *Маківчук Ф.* Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 257. Підкреслено мною. – М.Я.

¹⁴⁸ Див. наприклад: *Маківчук Ф.* Сенк ю, панове! // Про добре і про зле. – С. 143 ; *Маківчук Ф.* Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 194-195.

вимова котрих зображається перекручено¹⁴⁹. Водночас, персонажі-носії регіональних особливостей мови, полтавської¹⁵⁰, подільської¹⁵¹, тернопільської¹⁵² говірок завжди зображені приємними для сприйняття персонажами. Виняток становлять хіба що галичани¹⁵³. Тож, якщо брати до уваги виключно творчість Маківчука, то бачимо, що українське в нього – неодмінно українською мовою.

Загалом, видається, що Маківчук не надто замислюється над тим, що таке “українське”. Більше зусиль від нього потребує розуміння *правильного радянського*. У пропагандистських сюжетах повертається плакатність мови, повторюваність непомильних партійних доктрин. Натомість, “українське” в текстах виглядає природно, доречно, має “теплий”, як казав Остап Вишня, комічний сенс. Не виключено, що прислів’я, приказки, народна лайка, біблійні аналогії, що їх часто використовує Маківчук в своїх текстах, теж є певними кліше, котрих вимагає український читач і сатирично-гумористичний жанр.

Утім, можна припустити, що з огляду на його особистий досвід, оточення, набуті ще змолоду звички, він так спілкувався і в житті. На це вказують, на жаль, надто мізерні деталі, щоб говорити про це впевнено. Проте, у згаданому вже звіті про роботу з поштою за 1946 р., офіційному документі, 34-річний Маківчук, що вчився в новій радянській школі, закінчив новий радянський вуз і вже фактично зробив кар’єру в новій радянській дійсності, пише таке: “...“Перець” перед такими мовчальниками у великому боргу, він, на жаль, досі не вдарив їх так, ~~по хребту~~ [закреслено в тексті], щоб вони до нових віників пам’ятали...”¹⁵⁴. Бачимо, що навіть в

¹⁴⁹ Див. наприклад: Маківчук Ф. Звели наклеп // Свині не винні. – С. 24.

¹⁵⁰ Маківчук Ф. “Отелла” // Анфас і впрофіль. – С. 297.

¹⁵¹ Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 194–195.

¹⁵² Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 257.

¹⁵³ Див. наприклад: Маківчук Ф. Почуте на Львівщині // Анфас і в профіль. – С. 428. У наступному розділі йтиметься детальніше про Маківчукове уявлення про галичан.

¹⁵⁴ ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 5.

досить формальному звіті, фактично сформований сатирик використовує фразеологізми і гумористичні звороти.

2.2. Українці в еміграції: “свої” і “чужі” серед різних “інших”

“Інші” в радянській дійсності – це специфічна категорія людей, відмінних від *нової радянської людини*, досконалої в своєму трудовому змаганні і вірності своїй радянській Батьківщині¹⁵⁵. У творчості Маківчука ця досконалість мала, часом, виразні ідеологічні, а, часом, доволі життєві форми. Останні включали в себе соціально відповідальних або, навіть, пересічних чесних радянських персонажів всілякої комічної бувальщини. З такими, загалом, асоціював себе і сам Маківчук, що часто виступав у своїх фейлетонах не лише в ролі судді чи порадника, а й мовчазного спостерігача і учасника комічних сюжетів з повсякденного радянського життя¹⁵⁶.

Прикметно, що люди поза радянською реальністю, ізольованою від “згубних” зовнішніх впливів, “антикапіталістичною” в своїй соціальній політиці, мові, просторі, кожному аспекті побуту, будуть для радянської людини “іншими”. Вони мають інший спосіб мислення, інші звички і, часто, навіть інший вигляд. В одному із розвінчувальних сюжетів щодо американської пропаганди, де Маківчук намагається показати контраст між метафоричним уподібненням радянських людей до “нелюдей” і тим, як вони “виглядають насправді”, автор зазначає вустами закордонних спостерігачів: “Ти диви! І костюм такий як і в нас, тільки штани широкі”¹⁵⁷. Тож, навіть крізь умовно урівнювальні сюжети прориваються елементи

¹⁵⁵ Мы и они: Конформизм и образ “другого”. Сборник статей на тему ксенофобии / Отв. редактор Л. С. Васильев. – Москва: Кн. Дом “Университет”, 2007. – 223 с.

¹⁵⁶ Див. наприклад: *Маківчук Ф.* Мурло // Анфас і в профіль. – С. 216–223.

¹⁵⁷ *Маківчук Ф.* Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 208. Підкреслено мною. – М.Я.

радянської дійсності з незмінним ідеологічним впливом на всі аспекти життя¹⁵⁸, до котрих може дотягнутися партія.

У “Репортажі з того світу” Маківчук часто згадує різноманітних “українців” і “земляків”, з котрими поза межами Радянського Союзу він зустрічається особисто¹⁵⁹. Переважно, це приязні персонажі, що з’являються на сторінках як приємна несподівана знахідка для автора. Здебільшого, поява тих чи інших персонажів має певну сатиричну чи гумористичну мету в тексті. Втім, деякі епізоди, як видається, вклинилися в сюжет за особистою інтенцією автора. Зрозуміло, що він не міг дати пряму і, тим паче, позитивну відповідь на питання “Як там наші в Америці?”, що цікавило, ймовірно, і його, і пересічного читача. Але методично правильно привідкрити завісу Маківчук зміг¹⁶⁰.

Вже на порозі загадкової капіталістичної Америки, в порту, Маківчук зустрічає першого “земляка”. Його автор, нібито, впізнає по обличчю. Він пише:

“Підстаркуватий, з дуже поношеним¹⁶¹, але енергійним обличчям джентльмен, перевіривши мій паспорт, якимось підозріло зиркнув на мене... На мене повіяло чимось до болю знайомим ще з дитинства. “На заре туманной юности” я зустрічав частенько таких людей у старовинних містечках наших українських південно-західних широт”¹⁶².

¹⁵⁸ Умовний дрес-код радянської людини диктувався пропагандистським апаратом. Натомість будь-яка форма “інакомислення” в зовнішньому вигляді радянських людей різко засуджувалася і висміювалася партійними ЗМІ. До таких кампаній, спершу проти “буржуа” і “колишніх”, а пізніше проти “стиляг” долучався і “Перець”.

¹⁵⁹ Див. наприклад: *Маківчук Ф.* Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 195.

¹⁶⁰ Можливо, оригінальні нотатки містили ще більше деталей, але їх в архіві немає. На жаль, рукопис “Репортажу” теж не зберігся. Є версія в машинописі на 126 сторінок. Не встигла її проглянути. Зважаючи на те, що друкована версія має майже 168 сторінок в форматі А5, не впевнена, що там можна знайти багато правок, але було б цікаво глянути, бо деякі місця в тексті виглядають “пустими”, деякі питання залишилися без відповідей.

¹⁶¹ “Поношеність”, окрім реальної характеристики, була дозволеним маркером для ілюстрації “іншого”, людини, котру “поносив” капіталізм з його експлуатацією, а до того, в дорадянському дитинстві Маківчука, “носила” тяжка праця на пана.

¹⁶² *Маківчук Ф.* Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 194–195.

Щоб пересвідчитися у своїх здогадках, Маківчук знову використовує мову і питає “по-українському”: “Добродій, бува, не з Поділля родом?”¹⁶³. Цікаво, що регіональна ідентичність в Маківчука теж з’являється часто. У його творах вимальовується своєрідна піраміда. У загальних зовнішньополітичних сюжетах превалює чітке самовизначення себе як *радянської людини*, частини великого цілого, об’єднаного єдиною мораллю, єдиною “комуністичною мовою”¹⁶⁴. Це вершина піраміди – ієрархічно висока лояльність, втім, займає небагато місця в тексті. У політичному вимірі “українського питання” Маківчук чітко артикулює себе як українця, щоб мати беззаперечне право говорити від імені українців світу з винайденими спільними ознаками (передусім, однією мовою)¹⁶⁵. Такий формат самовизначення можна розмістити в умовному центрі конструкції. А в сюжетах, як закордонних так і в межах УРСР, де українці мають справу, безпосередньо, один з одним, вони мають яскраво виражені регіональні особливості, що, знову ж таки, проявляються через мову. Це формат локальної ідентичності, основа піраміди.

“На заре туманной юности” подоляком з пізною говіркою, вочевидь, був і сам Маківчук. Але з трьома десятиліттями роботи в радянській пресі, життя в українській радянській столиці, Києві, і кропіткого самоперетворення в *радянську людину* від “кукібної подільської говірки” залишилася лише сентиментальна пам’ять. Певною мірою, змінився за життя і його співрозмовник. “Ол райт! Як ви догадалися?” – відповідає на питання він.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ “Комуністична мова” в сюжеті протиставляється “балачкам” умовних Штатів і, таким чином, означає “мову справ, а не обіцянок”.

¹⁶⁵ Використовує свою самоідентифікацію, щоб говорити від імені українців закордоном: Маківчук Ф. Спасибі Вам, фанний паночку! // Про добре і про зле. – С. 140. ; Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 202. ; Там само. – С. 257. [тут згадується про мову] ; Там само. – С. 325.

Приємною для спілкування в тексті постає, здавалось би, не цілком ідеологічно придатна для цього людина. Це член канадського (капіталістичного) парламенту і бізнесмен (жива квінтесенція капіталізму), Амвросій Головач. Спілкування з ним, дипломатом ворожого капіталістичного табору, автор виправдовує нагальною необхідністю розвінчання міфів “забріханої верхівки еміграційного політиканства”¹⁶⁶, адже “до його [Головача] слова там [в парламенті Канади] прислухаються”¹⁶⁷. Маківчук тісно пов’язує його з “українським населенням Канади”, тож за національним маркером ідентичності, разом з позитивним емоційним обрамленням, Головач постає у тексті “своїм”. Прикметно, що симпатичний, “відвертий і реалістичний”, носій тернопільської говірки не різко протиставляється умовним “нам”, радянським українцям, членам української делегації. Він “свій” “інший”, що стоїть десь поза цією уявною спільнотою відповідальних радянських людей¹⁶⁸, вихованих радянською дійсністю. “Він...широ прагне зрозуміти наше життя, наші досягнення, наші прагнення,” – пише Маківчук. Таким чином, у цьому сюжеті бачимо, як звичайна людська цікавість і певні сантименти до “земляків” перемагають політичні радянські доктрини.

З’являються в “Репортажі” і більш “свої” українці, колеги автора за фахом, працівники і редактори “прогресивної преси”. “Прогресивна преса” – це прорадянські газети лівого спрямування. Серед таких редакторів і переконаний советофіл та, водночас, носій яскравої української ідентичності, Степан Устимович Мацієвич, редактор канадської прорадянської газети “Українське життя”. Саме від нього в особистому

¹⁶⁶ Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 257.

¹⁶⁷ Там само. – С. 258.

¹⁶⁸ Серед них, свідомі лінії партії політики, журналісти і літератори: Лука Паламарчук, міністр закордонних справ Української РСР; Василь Козаченко, займав керівні посади в Спілці письменників України, пізніше був у складі комісії, що розглядала відомий лист Дзюби до Шелеста з доданою працею “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, про що далі в тексті.

фонді Маківчука збереглося найбільше листів (60 документів на 143 аркушах за 1957-1968 рр.)¹⁶⁹. Його Маківчук називає “добрим приятелем”, хоча розлого не описує і не згадує в тексті.

Взагалі, “прогресивні українці” описані в тексті досить сухо. Це можна пояснити, насамперед, специфікою жанру. Сатира не передбачає довгих хвалебних пасажів. Варто порівняти об’єми згадок про Амвросія Головача, члена канадського парламенту, і Миколи Тарновського, одного з редакторів “прогресивного” Нью-Йоркського тижневика “Українські вісті”, в минулому – редактора сатиричного “Молота”. Маємо співвідношення в дві на пів сторінки. Останній описаний як “український робітничий поет Америки”¹⁷⁰. Означення “робітничий” вказує на його політичну лояльність. Водночас, “поет Америки” маркує його як “іншого”.

З ним Маківчук “проговорив до кінця прийому”¹⁷¹, втім, деталей розмови не викривав, хоча спільних тем знайти можна було достатньо. Чому ці два сюжети мають таку непропорційну увагу і деталізованість, сказати складно. Це може бути обумовлено як гумористичним жанром оповіді, так і особистою зацікавленістю автора або заграванням з цікавістю читача. Можна також згадати, що для амбітного Маківчука важливими були ієрархія, вплив, значимість. У його ціннісній площині Амвросій Головач, представник офіційної влади, ймовірно, займає більш визначне місце, ніж Микола Тарновський, один з редакторів маріонеткової¹⁷² газети.

¹⁶⁹ Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 275.

¹⁷⁰ Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 275.

¹⁷¹ “Прийом” на честь роковин Жовтневої революції в приміщенні представництва Радянського Союзу при ООН.

¹⁷² “Українські вісті” – пропагандистське видання, впливовість котрого доволі складно визначити наразі. Згадок про нього небагато. Двома словами видання згадують тут: Білименко Л., Залізнюк О. Каталог “українські газети 1898— 2015 років, що виходили за межами України (з фондів НБУВ)” як джерело дослідження преси української діаспори. – 2018. – 538с. або ж тут: <https://www.loc.gov/item/sn86071644/> (тут знайшла видавця). Видавалася вона Лігою американських українців, лівою прорадянською організацією (Маркус В.В. Ліга американських українців//ЕСУ, 2016. Електронний ресурс: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=55435)

Нижчими за суспільним статусом (відносно Маківчукової системи координат) є і працівники “націоналістичної” преси, зокрема, газети “Свобода”, “Томон України” та інші українські емігранти: “добродії”, “протухлі петлюрівські отамани”, “уенерівські державні мужі”, “бандерівські і мельниківські потрошители”, “донцовська інтелектуальна еліта”¹⁷³. Це ілюструє навіть порівняння опису “великих” американських, безсумнівно, ворожих газет і тих, що випускаються емігрантськими самостійницькими силами.

Так, наприклад, “Нью-Йорк Таймс”, і “Нью-Йорк геральд трибюн” неодмінно описані як “буржуазна американська преса”, “найлютіші газети”¹⁷⁴. Сюжет про перший радянський супутник, вміщений на перших шпальтах цих газет, зображений як велика подія. Йому відведений увесь текстовий простір, маркований шостим жовтня (дві сторінки). Вміщення згадки про радянське космічне досягнення на перших шпальтах американських газет Маківчук коментує як: “розщедрилися” і переказує 6 позитивних оцінок СРСР з восьми згаданих¹⁷⁵. Таким чином, “Нью-Йорк Таймс” і “Нью-Йорк геральд трибюн” виступають для Маківчука гідними опонентами у пресі. Їхня позитивна оцінка Радянського Союзу високо цінується автором.

Натомість, емігрантські політичні газети називаються “тутешніми націоналістичними рептильками”. Білоемігрантська “Росія” котра стоїть десь приблизно в тій же ніші, що й українські самостійницькі газети, зветься глузливо “газеткою”¹⁷⁶. Так само, “газеткою” зветься “Новое русское слово”¹⁷⁷. Цитуючи “прогресивних українців”, газету “Томін

¹⁷³ Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 267. “Газетами”, “жовтою буржуазною пресою” називає Маківчук і британські “Дейлі міррор”, “Ньюс кронікл”, “Дейлі мейл”.

¹⁷⁴ Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Про добре і про зле. – С. 223.

¹⁷⁵ Там само. – С. 222–223.

¹⁷⁶ Там само. – С. 267.

¹⁷⁷ Маківчук Ф. Сон рябої кобили // Про добре і про зле. – С. 133.

України” Маківчук називає “Г... України”¹⁷⁸. “Свобода” в нього зветься “націоналістичним листком” і “плюгавою газеткою”¹⁷⁹.

Применшення сили і значимості ворога є характерним засобом зображення для сатири. В ієрархізованій, побудованій на радянських уявленнях про владу, оптиці Маківчука, самостійницька українська еміграція, що мала право голосу лише в форматі мітингів і демонстрацій, мала безумовно стояти нижче за Радянську Україну з її офіційно представленою делегацією.

Складно сказати, наскільки насправді суб’єктною була ця делегація і, зокрема, Маківчук в ній. Згадками про реальний політичний аспект поїздки він читача не обтяжує. Ба більше, дні, на які припадають прийняття важливих резолюцій, Маківчук випускає з тексту. Наприклад, відсутні записи за 24 вересня, коли відбулось прийняття резолюції про представництво Китаю¹⁸⁰. Також, немає згадок про 25 жовтня, доволі насичений день в роботі Асамблеї¹⁸¹. Те саме з 14 листопада. А за 26 листопада, коли було прийнято найбільше резолюцій, Маківчук бідкається на зтягнутість промов “американських маріонеток”¹⁸². Якби не поодинокі згадки про доповіді різноманітних персонажів з трибуни, склалося б враження, що на засіданнях його не було.

Так само, складно говорити про те, наскільки пропагандистські тези про суб’єктність цієї делегації корелюються з дійсними уявленням автора про стан справ. Але він опинився серед радянських громадян, що з офіційного дозволу виїхали за кордон в поважному статусі дипломатичного представництва. Навіть в період, коли Хрущов почав потроху

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Там само. – С. 203.

¹⁸⁰ Резолюции 12-й сессии (1957 год) // Організація Об’єднаних націй. Електронний ресурс: <https://www.un.org/ru/ga/12/docs/12res.shtml>, відвідано 12.06.2022

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Маківчук Ф. Ретортаж з того світу // Там само. – С. 318.

привідкривати Залізну завісу, процедура добору кадрів для таких важливих місії залишалася жорсткою. Отже, Маківчук був значною мірою “понад” пересічною радянською людиною.

Цікаво, що з “націоналістами” за кордоном Маківчук жодного разу не пересікався особисто. Його уявлення про різного ґатунку “добродіїв”, котрих він яскраво глузливо описує в текстах, побудоване, найчастіше, на поставлених партійних задачах. Також, інформацію про самостійницький рух українців в еміграції Маківчук здобував з їхніх же видань¹⁸³. За допомогою наявної джерельної бази неможливо визначити, наскільки ретельно редколегія “Перця” вивчала публікації в цих виданнях. На сторінки журналу потрапляють лише ті сюжети, що “оббріхують” радянську дійсність, заважають прорадянським журналістам за кордоном робити свою роботу. Зрештою, цю дійсність сам Маківчук і конструював десь з партійної, а десь – з власної волі. З цього приводу можна зацитувати невеличкий уривок зі спогадів Владислава Бойка, штатного сатирика в “Перці”:

Вимагали від нас рубрику про українських буржуазних націоналістів, які "гавкають на нашу прекрасну радянську дійсність із закордону". Викручувалися ми так: друкували рубрику "Самі про себе". Вони ж там у діаспорі постійно чубилися між собою, то ми брали витримки з таких статей і давали¹⁸⁴.

Найімовірніше, що редакція “Перця” мало знала про побут і реальну діяльність “їх там у діаспорі”. Відомості передавалися, переважно, колегами з-за кордону¹⁸⁵. Серед них, згаданий вже Степан Мацієвич. Його можна назвати різко ангажованим джерелом. З листів до Маківчука

¹⁸³ Гінда В. "Конторою глибокого буренія" називали КГБ працівники "Перця" // Країна. – 31 травня 2011 р. Електронний ресурс: https://gazeta.ua/ru/articles/history-journal/_kontoroyu-glibokogo-buryeniya-nazivali-kgb-pracivniki-percyua/377206, відвідано 11.06.2022

¹⁸⁴ Гінда В. "Конторою глибокого буренія" називали КГБ працівники "Перця" // Країна. – 31 травня 2011 р.

¹⁸⁵ ЦДАМЛМ України. – Фонд 668. – Спр. 198. – Арк. 6.

видається, що Мацієвич – переконаний націонал-комуніст. Він відчуває до “націоналістів” в еміграції щирю антипатію¹⁸⁶, оскільки напряду має з ними справу і конкурує за уми українців. Йому чужа їхня ідеологія, їхня “неправильність”, “некомуністичність”. “Багато серед них попівських синків,” – пише він¹⁸⁷.

Маємо зауважити, що й особиста кореспонденція в СРСР мала бути “обережною”, витримувати певні норми дозволеного, щоб не скомпрометувати одержувача. Чи був Мацієвич знайомий із цим неписаним правилом – невідомо. Однак, складається враження, що він є цілком щирим у своїх переконаннях, оскільки живе і мислить в прорадянському (ймовірно, марсистсько-леніністському) дискурсі. На його цілковиту щирість і сентиментальність щодо ідеї комунізму вказують, наприклад, такі рядки:

Я переживав майже самогубну душевну кризу; з якої тільки тепер, взявши себе в руки, почав виходити. В один час просто не хотілося жити... Все це вже минуло, і не так давно тому – приблизно півтора місяця. Але Вам, як друзі, хочу розказати причини.

В 1960 році, коли я був у вас, мене розчарували дві речі: економічні труднощі – вічна криза в сільському господарстві; питання мови... Я бачив на Україні багатше життя в 1953-54 рр., коли я там був перший раз і тривалий час, ніж у 1960 році.

Може, причина в погодних умовах? В Румунії кг картоплі 50 коп, а в Києві 5 карб... І я не проти того, щоб українці вивчали російську мову, яку я справді люблю. І ніколи “націоналістом” я не був – і не буду... але я не вірю в підміну української мови російською – за планом. Коли я був в Конча-Заспі, одна молоденька дівчина, яка доносила до столів, сказала, що вона ходить до 8 класу вечірньої школи, але їй дуже важко – всі предмети виключно на російській мові, а вона ж – українка... Чому? Як же тоді значення “національної рівноправності”?¹⁸⁸

Ніщо так не демонструє щирю віру в радянський лад, як така болісна декларація розчарування в ньому.

¹⁸⁶ Там само. – Арк. 1, 3, 16. Підкреслено мною – М.Я. На жаль, маю по цьому джерелу лише нотатки і передруковані уривки. Через відомі обставини немає змоги повернутися, щоб зачитувати точніше.

¹⁸⁷ ЦДАМЛМ України. – Фонд 668. – Спр. 198. – Арк. 16.

¹⁸⁸ ЦДАМЛМ України. – Фонд 668. – Спр. 198. – Арк. 45–46.

Маркування “свій”-“чужий”, як і відтінки в цьому маркуванні, вказують на особливості ідентичності автора. Таким чином, бачимо як Маківчук, артикулюючи різні групи людей як “земляки” чи “українці”, пов’язує себе з цими групами на підставі певних ознак. У його текстах не зустрічаються чіткі пояснення того, хто такі українці і які вони мають національні характеристики за винятком, хіба що, мови. Українці — це радше певне самовизначення на основі, насамперед, етнічного походження. У Маківчука все по-радянськи просто: народився в українській родині в українському селі — “українська нація поповнилася на одного українця”¹⁸⁹.

У політичних сюжетах самовизначення Маківчука “українець” кількісно превалює над “радянською людиною”. Втім, в його способі говорити про “зовнішній”, не-радянський, світ і різних українців у ньому, багато “радянського”, української радянської риторики, поділу на “ми”-“інші”.

Зрештою, Маківчук не самотній в своєму тонкому (і грубшому) іншуванні діаспори. Для порівняння можна навести сюжет з художнього фільму “Така пізня, така тепла осінь” (1981) Івана Миколайчука. У ньому навколо головної героїні, канадійки українського походження, що повертається ненадовго в своє рідне село, розвивається головний конфлікт фільму: чужа вона на цій землі чи своя. Хоча, українське село Миколайчука живе так, ніби в ньому немає нічого радянського. Лише поодинокі декорації вказують на те, що дія відбувається в СРСР¹⁹⁰.

Тож, можна сказати, що це природно — тонко маркувати “іншими” людей однієї етнічної групи, що прожили своє життя за інших реалій, тим паче, таких контрастних з радянською дійсністю.

¹⁸⁹ Про Воскрекасенка: *Маківчук Ф.* Слово-меч // Штрихи до портретів. – С. 329.

¹⁹⁰ Така пізня, така тепла осінь / Реж. Іван Миколайчук. – Київ: Київська кіностудія імені О.Довженка, 1981. – Хв. 1:11:43.

2.3. Маківчукове відкриття Галичини

Найбільш виразними і очевидними “іншими” в українському вимірі радянської дійсності повоєнного часу були націоналістичні сили західних областей України: головним чином, підпілля УПА. Традиційно для української радянської сатири Маківчук називає їх “бандерівськими бандами”¹⁹¹, “головорізами”, “націоналістичними іудами”¹⁹² тощо, активно маркуючи як ворогів.

З “бандерівцями” наживо Маківчук був, ймовірнош за все, не знайомий. Як вже згадувалось, у прифронтовому Львові він працював спершу відповідальним секретарем редакції “Вільної України”, а потім очолив львівську “Ленінську молодь”. Було це в період з вересня 1939 р. і до березня 1941 р. Згадок про зустрічі з націоналістами за той період Маківчук не залишає ні в особистих архівах, ані в творчості¹⁹³. Натомість в одній з посмертних публікацій про Остапа Вишню він пише:

...Ця збірка [“Самостійна дірка”] була наслідком поїздки Остапа Вишні в західні області України наприкінці війни, коли там найдужче шаліли бандерівські банди... Остап Вишня своїми очима побачив, до якої жахливої деградації – і політичної і моральної – докотилися фашистські ландснехти, бандерівські сокирники¹⁹⁴. Він бачив невинно закатованих людей, він бачив прощитих автоматними чергами дітей, він бачив спалені оселі, він бачив сум і горе матерів¹⁹⁵.

Ймовірно, Маківчук наголошує на особистому зіткненні зі “злочинамибандерівських сокирників” не лише щоб підкреслити правдивість і автентичність образів, зображених Остапом Вишнею. Видається, що для самого Маківчука, людини з Великої України, такий

¹⁹¹ *Маківчук Ф.* Невмирущий // Анфас і в профіль. – С. 393.

¹⁹² Там само. – С. 394.

¹⁹³ Цікаво було б проглянути “Вільну Україну” за той час, але доступу до неї в мене поки немає.

¹⁹⁴ В описі вбивства Ярослава Галана сокира виступала головним інструментом. Про такий вибір Маківчук пише в принизливому тоні: “Він [вбивця] не визнавав вогнепальної зброї. Він убивав тихо – сокирою”. “Сокирники” – синонім до “головорізи”, вбивці цивільних, кати.

¹⁹⁵ *Маківчук Ф.* Невмирущий // Анфас і в профіль. – С. 393.

досвід був, радше, винятковим, аніж пересічним. Водночас, навіть в цьому сюжеті йдеться лише про свідчення злочинів, а не про безпосередню зустріч з упівцями.

Єдиного живого “бандерівця”, котрого згадує Маківчук, він бачив на судовому процесі щодо вбивства Ярослава Галана влітку 1950 р. Ним був підсудний Михайло Васильович Стахур. Його автор описував так:

Нікчемне, плюгаве створіння з рухливими очима пацюка, невеличке на зріст і само схоже на загнаного облізлого щура, ще зовсім недавно в середовищі бандерівського підпілля користувалося популярністю несамовитого ката. На його жорстокій чорній душі вже було до двох десятків убивств наших людей¹⁹⁶.

Отже, озброївшись легітимаційною формулою “бачив на власні очі”, Маківчук намагався донести інакшість ворога навіть через вербальну візуалізацію. На контрасті з описом Галана, чиє обличчя, ніби, було “мужне”, “гарне й спокійне” навіть після його смерті,¹⁹⁷ Стахур мав виглядати ще жалюгідніше. Це типовий прийом для жанру сатири. Тим паче, радянської.

Вбивство Галана було однією з низки справ проти бандерівців. Тож, в публічному просторі формул для висвітлення цієї події було достатньо. Ідеологічне політичне підґрунтя вбивства в творі не обговорюється. Стахур постає примітивним вбивцею, що “не прочитав жодного твору” Галана і бездумно виконував наказ. Підстави цього вбивства зводилися виключно до “небезпеки для Папи”¹⁹⁸. Тож, Стахур виглядав як в найдобріших радянських кліше, жорстоким і неотесаним прислужником фашистського Ватикану. Така теза повністю виключала національну самостійницьку

¹⁹⁶ Маківчук Ф. Слово – меч // Анфас і в профіль. – С. 407. Підкреслено мною – М. Я.

¹⁹⁷ Маківчук Ф. Слово – меч // Анфас і в профіль. – С. 407. Дивовижно, як обличчя Галана, котрого Маківчук “бачив” в труні могло зберегтися бодай цілим після “одинадцяти ударів”, адже достатньо кількох, щоб розколоти міцний шматок дерева. В архіві СБУ є певні поверхневі дані по справі, детальних фото знайти у вільному доступі не вдалося. На доступних фото голови не видно, вона під столом. Див. додаток 4.

¹⁹⁸ Там само. – С.408.

складову боротьби ОУН(б). І це логічно з огляду на те, що Галан вважався національним митцем, одним з символів української радянської літератури. Він представляв єдиноправильний вимір “національного”, котрий не можна було підважувати іншими конфліктними ідеологіями.

Важливо також зазначити, що з Галаном в Маківчука були не дуже хороші стосунки. Це частково видно і з некрологу, який публікує Маківчук, і з деяких епізодів, що їх описує Галан в своїх особистих листах¹⁹⁹. Це, звісно, не є підставою переводити гіперболізований візуальний контраст між Галаном і Стахуром виключно в сатирично-пропагандистську площину. Неможливо точно сказати, чи позбавлений даний опис емоційної складової, щирої шкоди за Галаном і щирої ненависті до Стахура. Втім, зрозуміло, що “націоналістичне підпілля” було для Маківчука абсолютно чужим і ворожим, також і тому, що він був з ним мало знайомим. З цієї ж причини сатирик дуже легко сприймав радянські ідеологічні штампи, пов’язані з упівцями.

На контрасті цікаво згадати, що колега і ровесник Маківчука, комсомолец Йосип Позичанюк (1913–1944) 1939 р. так само поїхав у відрядження до Львова, щоб наповнити радянським словом новостворену галицьку пресу. Як і Маківчук, Позичанюк працював в “Радянській Україні”²⁰⁰. З часом, Маківчук здобув посаду головного редактора газети “Молодь України”, а Позичанюк став Держсекретарем з інформації і пропаганди в УДП, одним з політичних провідників УПА.

До того ж, станом на 1939 р., “визволена” Галичина загалом була для Маківчука чужою. Для молодого радянського журналіста це – донедавній закордон з іншою мовою, побутом, культурою, нерадянською соціальною і економічною історією. Навіть затяті галицькі комуністи, на кшталт Галана і

¹⁹⁹ ЦДАМЛМ України. – Ф. 452. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7.

²⁰⁰ Палюх О. Газета “Вільна Україна” (1939–1941 рр.) як видавничий проект // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – 2010. – Вип. 2. – С. 79.

Козланюка, видавалися йому “іншими”. Про першу зустріч з галицькими колегами Маківчук пише так:

...Це було те, що треба. люди з літературним досвідом, з глибоким знанням тутешнього життя нам були потрібні, як повітря... Найбільше мені сподобався симпатичний, веселий Петро Козланюк і найменше, повірте, Ярослав Галан. Може, причиною тому було його перше запитання, з яким він звернувся до мене:

– Скажіть, товаришу, як там на радянщині живеться?

Оце незвичне для мене слово “радянщина” цьвохнуло по моєму слухові, наче батоном, воно здалося мені навіть неприємним, більше того – образливим²⁰¹.

Стаття “Слово – меч”, присвячена Галанові, вперше увійшла в збірку “Анфас і в профіль” (1972²⁰²). Вона була написана до двадцятиліття з дня смерті письменника (1969). Тож, пройшов доволі тривалий термін між 1939 роком і випуском статті, більше тридцяти років. Цікаво, що саме ця мить врзалася Маківчукові в пам’ять.

У цьому ж уривку Маківчук називає Олександра Гаврилюка, ще одного галицького журналіста, “революційним поетом”. За аналогією, лояльних до радянської влади митців за кордонами СРСР Маківчук називає “робітничими поетами”²⁰³. Натомість, митці всередині Радянського Союзу, що входять до кола “співвітчизників” автора, – незмінно зветься “нашими”, “радянськими”²⁰⁴.

Ворог, незнайомий і абстрактний, видається легкою мішенню для сатири: клішовані образи, одноманітні звинувачення, завчені вербальні формули, часто, знеособлене ставлення. Такими були “бандерівці”, “націоналістичні запродавці”. Такими в карикатурах виглядають і

²⁰¹ Маківчук Ф. Слово-меч // Анфас і в профіль. – С. 400. Підкреслено мною – М. Я.

²⁰² В ЦДАМЛМ України зберігається машинопис цієї статті. Він використаний в кваліфікаційній роботі “Сатира і сатирики...”. Наразі немає доступу до нього, щоб точно глянути рік, але реєстр справи обмежується періодом 1963-1985 рр. Тож, стаття навряд була написана раніше 1963 р.

²⁰³ Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Анфас і в профіль. – С. 275.

²⁰⁴ Див. наприклад: Маківчук Ф. Невмирущий // Там само. – С. 372. ; Маківчук Ф. Дзвінкий і молодий // Там само. – С. 408. ; Маківчук Ф. Ні пуху йому ні пера // Там само. – С. 415.

різноманітні збірні образи частих героїв “Перця”: “хапуг”, “спекулянтів”, “рвачів” та інших “шкідників”²⁰⁵. У творчості Маківчука бачимо інше. Його цікавлять переважно більш конкретні “цілі” – персонажі з власного життя і листів до редакції, рубрики “Здоровенькі були” і журналістських “перчанських” розслідувань. Вони завжди виходять менш клішованими і більш близькими до читача.

Втім, цікаво, що навіть в карикатурному зображенні (не Маківчукового авторства) між “націоналістами” та іншими “ворогами” є одна суттєва різниця – вишиванка. При цьому, вишиванка виступає універсальним символом національного маркування.

Ілюструючи розділ “Галас у жабурині” для однієї зі збірок Маківчука, Андрій Василенко зображує нібито контрастний сюжет: редакторський склад “Перця” сидить за столом (за мотивами відомої картини Іллі Рєпіна “Запорожці”) і пише (щось); над ними зображені маріонетки-головорізи, котрими керує “долар” (чит. як “США”). У вишиванках зображені і ті, і ті. “Перчани” при цьому виглядають доволі модерно, а умовні “інші” – підкреслено “віджили”. Вони зображені в спотвореному традиційному строї і повстанській формі часів Другої світової війни²⁰⁶. Наголошене національне маркування в цьому сюжеті підводить читача до думки, що вільні Українці – це насправді радянські Українці. На цьому в “Репортажі з того світу” наголошує і сам Маківчук²⁰⁷.

Загалом, не дивно, якщо винесені в сатиричні тексти характеристики націоналістів були власним баченням Маківчука. Можливо, деякі сюжети, що транслиують надмірну ненависть і зневагу, були нав'язані дискурсом радянської преси. Як вже згадувалось раніше, новомова була сповнена емоційних кліше. З іншого боку, Маківчук – радянська людина з Великої

²⁰⁵ Див. наприклад: Перець. – 1948, №8. – С. 1.

²⁰⁶ Див. додаток 6.

²⁰⁷ Маківчук Ф. Репортаж з того світу // Анфас і в профіль. – С. 269, 325.

України, що не мала досвіду тісних контактів з упівцями. Для нього бійці УПА – це вороги у Великій Вітчизняній війні, поряд з гітлерівськими військами. Так він їх і називає, “фашистськими ландснехтами”.

Пересічні галичани, прикметно, становлять для Маківчука відмінну категорію “інших”. У згадках про них він, все ж, більше спирається на особистий досвід. Таких згадок, як бачимо, у Маківчука залишилось теж небагато, втім, деякі висновки з наведених текстів зробити можна. У даному випадку варто, насамперед, розуміти що, з одного боку, ці “возз’єднані” люди з часом мали стати радянськими людьми (але, насправді, так до кінця і не стали). А з іншого, довготривале існування в кардинально різних культурних полях не могло не датися взнаки. Різниця між сформованим радянським журналістом, що старанно вичитував і правив тексти і галицькими українцями, була очевидною. Найперше, вона сприймалась на слух.

Загалом, галичани в творах про ранні етапи творчості Маківчука постають як “інші”. Видається, що і пізніше для сатирика Галичина не стала вповні “нормальною”, радянською. Втім, станом на 1939 р., коли він приїхав творити радянську пресу, газету “Вільна Україна” у Львові, цей регіон видавався йому майже цілковитим закордоном. Нібито, навколо – ті самі українці, однак, і мова в них не така, і не “радянські” вони письменники, а “революційні”. Таким чином, “революційні письменники” Галичини прирівнювалися до “українських робітничих поетів” Сполучених Штатів Америки. І ті, і ті поставали лояльними митцями з-за кордону, але не вповні “своїми”.

2.4. Маківчук та “інші” “свої”

Не лише нерадянські персонажі, але й радянські українці, літератори і митці, час від часу отримують клеймо “інших”. На відміну від пересічних героїв “Перця”, котрих “замовляє” і читач у своїх листах до редакції,

сатира на радянських діячів науки, літератури і преси – це партійне замовлення. Тож, у даному разі, цікаво розглянути випадки, що увиразнюють конфліктність в потрактуванні партійних завдань між всесоюзною та українською оптиками.

Візьмемо, до прикладу, гучне засудження вірша Володимира Сосюри “Любіть Україну” партійними ЗМІ. 2 липня 1951 р. газета “Правда” публікує редакторську статтю “Проти ідеологічних викривлень в літературі”. Лейтмотивом засудження в цій статті виступив “буржуазний націоналізм”, що проявився в зображенні “одвічної України” з її “кучерявими вербами” та “одвічними вітрами”. Таке зображення нібито перекреслювало роль революції в становленні України. На противагу “українському буржуазному патріотизму”, автор статті наполегливо пропонував українським письменникам звертатися до “дружби радянських народів” та “палкого радянського патріотизму”. Окрім цієї тези, автором статті просувалися ще й такі типові радянські наративи як: посилення критики та самокритики, неприпустимість замовчування помилок та самовихваляння²⁰⁸.

Оскільки стаття “вдарила” і по самому ЦК КП(б)У, її було винесено на обговорення на чергових партійних зборах як республіканських, так і обласних. У ході цих обговорень нечіткий сигнал про “порочність” “кучерявих верб” та “одвічних вітрів” в тексті був зчитаний як “обмеженість ідейна, як мовчазне продовження старих націоналістичних зусиль зробити українську літературу селянською”²⁰⁹. Попри певну розмитість обурення образами української природи, видається, що меседж українським партійним керівництвом був зчитаний правильно.

²⁰⁸ Против идеологических извращений в литературе // Правда. – №183. – 1951. – С. 2.

²⁰⁹ ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 785. – Арк. 152.

Редколегія “Перця” на чолі з Маківчуком на питання, підняті в “Правді”, мала свій погляд. Його було відображено в найближчих тематичних планах журналу: плані на липень-грудень 1951 р.²¹⁰ та спеціальному тематичному плані-завданні редакції “у боротьбі проти ідеологічних перекручень у літературі та мистецтві, про які йшлося в редакційній статті газети “Правда” від 2 липня 1951 р.”²¹¹.

У них бачимо суттєве зміщення акцентів з проблеми “буржуазного націоналізму” в сторону “критики і самокритики”, недостатнього розкриття важливих аспектів радянської дійсності. Ба більше, в редакційному завданні взагалі не йдеться про викривання “українського буржуазного націоналізму”. Більша половина (8 з 15) запланованих на липень-грудень 1951 р. сюжетів мали висвітлювати посилення критики та самокритики, недопустимості самовихваляння, плазування перед “недоторканими авторитетами в літературі”²¹². Як бачимо, редакцією була повністю виключена національна складова.

Також, теза про “сільську сутність” української літератури в її прив’язаності до природи суттєво спрощується. Її трактують як недостатнє приділення уваги “робітничій тематиці”²¹³, тобто недостатнє висвітлення тем, що зображують життя пролетаріату, досягнення індустріалізації, технічний прогрес СРСР. Схожу тему в “Перці” піднімали ще в середині 1946 р., коли Маківчук заступив на пост головного редактора після зміни редколегії. У тодішній карикатурі Казимира Агніта “Ідейний горизонт художника Нетудигляда” зображено митця, повернутого спиною до величезного заводу. На картинах, що він малює – типові шароварні сюжети: “Глечик рідний”, “Вуса запорізькі” і великий сонях²¹⁴.

²¹⁰ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 223. – 25 арк.

²¹¹ ЦДАМЛМ. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 245.

²¹² Лубенський П. Аби справна цифра // Перець. – 1951. – № 16. – С. 6–7.

²¹³ ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 245.

²¹⁴ Див. додаток 5.

Таке потрактування виглядає цілком логічним з позиції редколегії, адже неможливо викинути “верби”, “лози”, “трави”, “дїброви”, “кривенькі тини” з творчості Остапа Вишні, наприклад. Неможливо викинути описи мальовничої природи з мисливських і рибальських сюжетів, що становлять розважальну основу творчості і самого Маківчука.

У “Перці” була лише одна публікація за близький до 2 липня 1951 р. період, що за сюжетом і героями перегукувалася зі статтею-критикою Сосюри. Це був вірш Степана Олійника “Курило-Кадильський...” (серпень 1951 р.). Стосувалася вона, що прикметно, не безпосередньої критики поета Павла Соловейка, що “...на секції вірша писав про село” і надихався при цьому крилатими вербами, лозою, перелазом тощо. Дісталосся більше “критикові”, що намагався виправдати автора, а не “справедливо” його розкритикувати. Цей уривок Олійник описує так:

...Візьміть хоча б слово музичне “лоза”.
Не та це лоза, яку гризла коза!
В лозі цій проблеми великої суть,
Бо з неї ж корзини колгоспи плетуть.
Стахановки носять корзинами корм.
Лоза набула нових якостей, форм!
Раніш колись кози знущались з лози,
А тут вона служить для тої ж кози!
...І критик ледь-ледь не вронивши сльозу,
То збоку, то ззаду доїв ту козу²¹⁵.

У даному уривку, автор критикує намагання прив’язати радянську дійсність до нерадянських за своєю суттю сюжетів “про село”. У цих рядках також бачимо, що умовно сільські сюжети Олійник бачить і крізь радянську призму. Він, немов, показує, що нова, прийнятна, поетична краса – це колгоспи, стаханівки. Тож, не можна сказати, що цей вірш цілковито критикує “сільське” в українській літературі, на російський манер.

Таким чином, бачимо, як “Перець”, фактично, затер “націоналістичну” складову в конфлікті навколо Сосюри. Очевидно, що так сталося за

²¹⁵ Олійник С. Курило-Кадильський... // Перець. — 1951. — № 16. — С. 3.

рішенням Маківчука. Даний сюжет виступає як приклад лавірування між партійними задачами і цінностями працівників журналу. Втім, ймовіріше, на такий хід редакцію спонукала не образа національних почуттів, а професійна солідарність чи особиста прихильність до Сосюри.

На жаль, наявні джерела не дозволяють точно відтворити кулуарні обговорення цих планів чи встановити, наскільки тісним був контакт Сосюри з працівниками журналу “Перець”. На те, що “перчани” контактували з Сосюрою, вказують непевні джерела, вітальні листівки і фотокартки. Знайдені вітальні листівки від Остапа Вишні і його родини за 1948-1964 рр. (4 шт.)²¹⁶ дозволяють припустити, що письменники доволі тепло спілкувалися²¹⁷. Так само, збереглися дві листівки від Олександра Ковіньки за пізніший період (12 березня 1963 р. і 29 грудня 1964 р.)²¹⁸ і одне фото з Сергієм Воскресенком, зроблене до 1951 р.²¹⁹ Збереглися два листи від Сосюри і в самого Маківчука, щоправда за 1964 рр.²²⁰

На скільки б не був тісним контакт “перчан” із Сосюрою, даний випадок показує, що клеймити “своїх”, радянських людей, а тим паче, радянських письменників, в рази складніше. Тим паче, що в творчості Маківчука українські радянські письменники постають як певна спільнота. Зрештою, він належав до Спілки письменників УРСР²²¹, що робить його навіть на формальному рівні членом цієї спільноти. Тож, складно дібрати правильні слова, щоб “викрити” людину, що мислить так само, говорить

²¹⁶ ЦДАМЛМ України. – Ф. 44. — Оп. 1. – Спр. 665. – Арк. 1–6.

²¹⁷ Можна вважати, що чотири “сімейні” листівки – достатня кількість, зважаючи на такі обставини: не всі листівки зберігаються в архівах довгий час, Сосюра та Остап Вишня жили і працювали в одному місті, в одному середовищі, тож потреби в частому приватному листуванні в них не було.

²¹⁸ ЦДАМЛМ України. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 677. – Арк. 1–5.

²¹⁹ ЦДАМЛМ України. – Ф. 44. – Оп. 3. – Спр. 16. – Арк. 1.

²²⁰ ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 1–2.

²²¹ ЦДАМЛМ України. – Ф. 590. – Оп. 5. Т. 1. – Спр. 541. – Арк. 1.

так само, *українською радянською мовою*, працює так само – на українську радянську пресу і українського радянського читача.

Ще одним прикладом менш висвітленого, але достатньо цікавого і складного перетворення “своїх” у “інших” на сторінках “Перця” є публікація фейлетону “Про містера Стецька і великомучинецьке жабеня” (вересень 1966 р.), підписана Василем Осадчим. Це фейлетон, спрямований на Івана Дзюбу і “націоналістичну еміграцію” на чолі зі Стецьком, що використовує ім’я молодого науковця для “антирадянської пропаганди”²²² за кордоном. Приводом для публікації²²³ цього фейлетону став доволі зухвалий на той час акт – лист Дзюби, адресований напряму першому секретарю ЦК КПУ Петру Шелесту та голові Ради Міністрів УРСР Володимирові Щербицькому, з доданою працею “Інтернаціоналізм чи русифікація?” (грудень 1965 р.). Варто зауважити, що праця за своєю стилістикою і мовою є цілком *радянською*, спрямованою не на провокацію, а на переконання адресата.

Автор фейлетону для висміювання Дзюби обирає теж досить непросту риторичку. По-перше, в центр оповіді він ставить не самого героя, а “галас” що він спричинив за кордоном. Супровідна карикатура додатково наголошує, що це, нібито, закордонний сюжет. По-друге, лейтмотивом твору є перманентне заперечення загрози арешту Дзюби. Мовляв, “жабеня голосно квакає”, але садити його до в’язниці ніхто не збирався і чіпати його надалі не будуть²²⁴. Цікаво те, що в апогей арештів молодії інтелігенції, про які пише Дзюба в своєму листі Шелесту, його самого справді не ув’язнили. Його посадили за ґрати аж 1973 р. Назва доданої

²²² Перець. – 1966. – №17. – С. 5.

²²³ Втім, з дати видається, що не сама праця Дзюби була нагальним приводом. Що саме становило реальний привід, наразі не можу наразі відповісти.

²²⁴ Перець. – 1966. – №17. – С. 5.

праці в фейлетоні не згадується, ідеї, висловлені в ній, критиці не піддаються²²⁵.

Прикметно, що Дзюба контактів з “Перцем” не мав. Втім, випуск номера, в якому був розміщений фейлетон, не можна назвати звичайним бодай через факт порушення регламенту. Євген Дудар, один з авторів і редакторів “Перця” на той час, у спогадах 2012 року згадував про той випадок так:

...Верстку вичитував кожен творчий працівник, ставив свій підпис.

За моєї п’ятнадцятирічної “відсидки” у “Перці” це правило порушили лише раз. Коли друкували пасквіль на Івана Дзюбу. Така собі совдепівська брехня — “Про містера Стецька та літературне жабеня”. Я не знаю, кому з перчанських колег довірили його вичитувати, але в день, коли мала з’явитися верстка, мені сказали: “Можеш іти додому... Верстки не буде...”²²⁶.

Чому таке рішення було прийняте, Дудар не коментує. Не коментує він і те, чи поділяв його думку з цього приводу Маківчук, а лише характеризує його як “типового радянсько-партійного чиновника”²²⁷. Також, він припускає, що згаданий фейлетон – це насправді Маківчуків твір. “Матеріал вийшов під псевдонімом. Але те, що Маківчук до того працював “за зачиненими дверима”, його творча манера підказували, що це був його плід,” – пише Дудар. Справді, спосіб зображення української еміграції і емігрантської преси через жабуриння, болото, жаб характерний для Маківчука. Це авторський стиль його збірки на тему “викриття антирадянської пропаганди” за кордонами СРСР під назвою “Галас у жабуринні” (1967). На підтвердження свого припущення Дудар додає:

Ще більше утвердився в цій думці, коли за чаркою деякі колеги вихваляли, мовляв, матеріал написано дуже кваліфіковано. Я тоді ляпнув: “Та яка це кваліфікація? Приміром, фраза, де „викликає його Лин“, повчає, лає... І виходить, що жабеня, яке живе в чистій воді, – негативний герой, а лин, який у болоті, – позитивний...”

²²⁵ Там само.

²²⁶ Дудар Є. Йому виповнилося б сто... // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – №30, 31 серпня. Електронний ресурс: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/yomu_vipovnilosya_b_sto.html

²²⁷ Там само.

– Та заткніться ви! – гиркнув на мене Маківчук. – Ще один жабознавець знайшовся...²²⁸

Загалом, через ще один сюжет Дудар показує Маківчука як не надто принципову людину, що діє згідно з наказом. В одному попередньому розділі ми згадували, що на замовлення Шелеста Дудар мусив “викрити” директора Чернігівської науково-дослідної станції²²⁹. Втім, коли молодий тоді журналіст прибув на місце і дізнався, що директора забрали з інфарктом, відмовився виконувати завдання. Реакцію Маківчука на відмову він описує так:

Змальвовую ситуацію – не можна добивати людину...

– Ви що?! Опупелі?! – гиркнув Маківчук. – Не розумієте, чиє це завдання? Повертайтеся в Чернігів і...

Розмову перервала “вертушка”. Якраз зателефонував Шелест. Маківчук схопив слухавку:

– Так, Петре Юхимовичу, так... А він отут біля мене... Даю... – простягнув мені слухавку.

– Ви ще не поїхали? – питає Шелест.

Я скоромовкою пояснив, що вже приїхав, і вважаю, що фейлетону писати не можна. Пояснив чому...

– Правильний висновок ви зробили, – сказав Шелест. – Дайте трубочку редактору...

Маківчук слухає, і його перелякане обличчя ясніє:

– Так, так, Петре Юхимовичу. І я йому кажу, що молодець... Людину добивати не можна... Ми ж не варвари...²³⁰

Припустімо, що Маківчук був таким самим “звичайним партійним чиновником” і в національному питанні. В інтерв’ю Володимирові Гінді Владислав Бойко згадував, як працівники “Перця” “якось”²³¹ зібралися разом і почали співати українських пісень. Бойко зауважує, що “не знає як так сталося”, але дійшла черга і до “Ще не вмерла України...”. У цей момент в кімнату заходить Маківчук і звертається до головного диригента

²²⁸ Дудар Є. Йому виповнилося б сто... // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – №30, 31 серпня. Електронний ресурс: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/yomu_vipovnilosya_b_sto_.html

²²⁹ Дата в спогадах не вказана.

²³⁰ Дудар Є. Йому виповнилося б сто... // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – №30, 31 серпня. Електронний ресурс: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/yomu_vipovnilosya_b_sto_.html

²³¹ Дата в спогадах не вказана, втім, можемо припустити, що це пізній період роботи Маківчука, 1970-ті рр. Бойко потрапив на роботу до “Перця” 1973 р., тож описані події відбулися не раніше цієї дати.

– Володимира Орлова – зі словами: “Ну, ти старий жидяра, викрутишся, а їх же посадять!!!”²³².

Чи змушував Маківчука страх йти на “викриття” і висміювання радянських людей, що вмить стають “іншими”, чи впливав він на добір слів і сюжетів, що не кинули б тіні на нього самого, сказати складно. Одні стверджують, що Маківчук нічого не боявся. Інші ж не вірять у це, як Дудар, наприклад.

Втім, у даному випадку важливо знайти відповідь на одне питання: “Чи торкали його національну гідність ці сюжети взагалі?”. Ймовірно, при ідеологічно хибному вияві своєї національної ідентичності Маківчук би викрутився, як і “старий жидяра” Орлов. Як не як, на посаді головного редактора він пробув сорок років. Але в творчості, як бачимо, багаторічний керівник “Перця” не виявляв національних почуттів надміру і без жалю, як може видатися читачеві, таврував ворогів радянської дійсності.

Зважаючи на самоідентифікацію сатирика, іншування в його творчому доробку, народні мотиви, що вказують на етнічне походження автора, та побутові прояви його як радянської людини, можемо сформулювати ієрархію ідентичностей Маківчука.

Умовна ієрархія ідентичностей автора виглядатиме таким чином:

- Найвищий рівень – політична ідентичність, *радянська людина*. Він позначає належність Маківчука до найбільшої групи, громадян Радянського Союзу, об’єднаних одним ідеологічним простором. Цей простір включає в себе і єдину мораль, єдину “комуністичну мову”, радянський дискурс.

²³² Гінда В. Партийні бонзи боялися потрапити до “Перця” // Збруч. – 01.04.2014.
Електронний ресурс: <https://zbruc.eu/node/20731>

- Середній рівень – національна ідентичність, *українець*. Його визначаємо як за самоідентифікацією автора, так і за виразними етнічними маркуваннями в тексті: приказками, фразеологізмами, живими мовними зворотами, не радянськими, а підкреслено українськими.
- Найнижчий рівень позначає регіональну ідентифікацію, поділ на найменші групи людей. Наприклад, Маківчук часто виділяє в своїх текстах жителів різних регіонів України за мовними особливостями. Серед них, подоляки (як сам автор), галичани, полтавчани тощо.

Також, вагомою для Маківчука є професійна ідентичність. Умовно, її можна поділити на два рівні. Перший – *український радянський письменник*, як член великої творчої спільноти, що мала свою корпоративну організацію (СПУ), а, отже, і державне визнання. Другий – *український радянський сатирик*. У спільноті українських радянських сатириків, найперше, працівників журналу “Перець” Маківчук посідав чільне місце. Ймовірно, це вузьке означення – головний редактор журналу “Перець” і було тим об’єднавчим самоідентифікатором, що скріплював між собою всі елементи професійної ідентичності Маківчука: *письменника, сатирика та журналіста*.

Висновки

Маківчук жив і працював в контексті *радянської дійсності*. Радянську дійсність можна назвати умовним багаторівневим проєктом, розробленим апаратом ЦК і, з перемінним успіхом, втілюваним на місцях. У ході втілення цього проєкту змінювалося все – простір, мова, цінності, мораль, соціальна структура і, звісно, сміх. Усе ставало радянським: емоційним, воєнізованим, індустріальним, дихотомічним, пролетарським, вповні чи частково зрусифікованим.

Основним каталізатором змін в суспільстві, як видається, була преса. Маківчук, головний редактор партійного видання, був непересічним гравцем в ній. З одного боку, він засвоював лінію партії швидше за пересічного читача, був під прицільним контролем ЦК і апарату цензури. Проте, він, як сатирик і керівник популярного розважального журналу, був також інженером радянської дійсності. Він писав власні тексти і цензурував твори колег, активно залучав читачів до участі в роботі журналу, комунікував з ними, здобував їхню прихильність.

Варто також наголосити, що радянська дійсність неодмінно мала національні виміри. Ба більше, в СРСР, як у свого роду імперії, існували національні конфлікти: центр прагнув асимілювати периферії, а периферії, в свою чергу, чинили латентний чи явний опір цим намаганням. Декларативно, радянська влада намагалася приховати ці конфлікти, перетравити, урівняти нації. Втім, національні та етнічні ідентичності не вдалося затерти, лише деформувати. Так з'явилися *радянські українці*, люди з багат шаровою ієрархією політичних ідентичностей.

Переважно, ідентичність вибудовується в системі координат “свій-чужий”. Спираючись на історичний та культурний контексти життя і роботи Маківчука, особистий життєвий досвід сатирика можемо віднайти в його творчості майже всі необхідні точки у цій системі.

Визначити, до якої групи себе відносить Маківчук, дозволяє, насамперед, його самоідентифікація. Як виявилось в ході дослідження, він називає себе і радянською людиною, і українцем відповідно до ситуації. Тож, бачимо, як у творчості Маківчука вибудовується ієрархічна піраміда ідентичностей. На вершині – *радянська людина*, частина великого цілого, об'єднаного одним побутом, єдиною мораллю, єдиною “комуністичною мовою”, радянським дискурсом.

У центрі – *українець*, що маркує свою творчість виразними народними елементами: приказками, фразеологізмами, живими мовними зворотами, не радянськими, а українськими. Використовуючи “народність” в своїх сатиричних оповіданнях, вписуючи її в радянські реалії і протиставляючи не радянським явищам, Маківчук творить уявлену спільноту радянських українців. Він вибудовує для читача таку ж систему координат “свій”-”чужий”, як і для себе самого. В основі піраміди – регіональна ідентичність. Так в творчості Маківчука з’являються подоляки (як він сам), галичани, полтавчани тощо. Всі мають свої мовні особливості, “говірки”, як каже автор.

Також, окремо можна виділити професійну ідентичність Маківчука. Так чільною спільнотою в його житті та текстах є українські радянські письменники, і вужче коло цієї спільноти – українські радянські сатирики. Та, насамперед, Маківчук був головним редактором найбільшого республіканського сатиричного видання – журналу “Перець”.

Кожен рівень ідентичності Маківчука мав “своїх” і “чужих”, “інших”. Це дозволяє уточнити, які характеристики мали самі радянські українці, українські радянські письменники. Так, наприклад, бачимо, що у Маківчука справді вільні українці – це радянські українці, оскільки ті, хто вимагає “свободи від радянського ярма”, неодмінно зображені як маріонетки, бідні, обшарпані, позбавлені впливу. На відміну від самого

сатирика, котрий побудував доволі вдалу кар'єру, самореалізувався завдяки тому, що новий радянський лад стався.

Тож, так, світ в якому він жив став радянським і це дозволило Маківчукові стати тим, ким він був – головним редактором популярного сатиричного видання, шанованою персоною республіканського масштабу. При цьому, він не втратив своєї національної ідентичності. Його основна діяльність, творення сатири для українців, дозволяла проявляти любов до “нашої України”, виражати захоплення українським народним гумором, українським фольклором. Можна сказати, що йому пощастило, його не спіткала за це доля Володимира Сосюри. Втім, можливо, він просто був потрібною людиною на своєму місці.

Радянська ідентичність сатирика була сформована переважно у сталінський період. Можливо, вона не давала йому розвинути свою українську ідентичність так, як мали змогу його старші колеги, що тісно пов'язали свою дорадянську молодість з боротьбою за незалежність України (Олександр Ковінька, Павло Тичина, Остап Вишня), або ж молодша українська інтелігенція 1960-х рр. (Василь Симоненко, Іван Дзюба, Василь Стус). Проте, видається, що для Маківчука це не було проблемою. Він і так зміг створити доволі успішний український народний журнал.

Отже, бачимо, як гармонійно Маківчук поєднує у собі доволі складні лояльності: радянську, українську і професійну. Так, професійна солідарність з Сосюрою, латентна відмова його іншувати не підважує радянськості Маківчука. Сосюра ж, насправді, теж був радянською людиною. Так само, транслювання презирства і ненависті до бійців УПА, ветеранів та ідейних провідників Української Революції в еміграції не означало презирства і ненависті до самого українського. Навпаки –

Маківчук вибудовував свою, відмінну національну форму, на його переконання, більш прогресивну і потужну – українське радянське.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1) Неопубліковані джерела:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (1918-1991). – Оп. 70. – Спр. 22/22. – 21 арк.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (1918-1991). – Оп. 23. – Спр. 5063.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (1918-1991). – Оп. 24. – Спр. 785. – 162 арк.
4. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАЛМ України). – Ф. 949. Швець Василь Степанович. – Оп. 2. – Спр. 37. – 58 арк.
5. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 169. Смолич Юрій Корнійович (Корнелійович). – Оп. 2. – Спр. 524. – 1 арк.
6. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 271. Плевако Микола Антонович. – Оп. 1. – Спр. 86. – 28 арк.
7. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 368. Кравченко Федір Тихонович. – Оп. 1. – Спр. 473. – 1 арк.
8. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 44. Сосюра Володимир Миколайович. – Оп. 1. – Спр. 677. – 5 арк.

9. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 44. Сосюра Володимир Миколайович. – Оп. 3. – Спр. 16. – 2 арк.
10. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 452. Галан Ярослав Олександрович. – Оп. 1. – Спр. 1. – 15 арк.
11. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 464. Тичина Павло Григорович. – Оп. 1. – Спр. 6787.
12. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 2. – Спр. 20. – 47 арк.
13. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 5.
14. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 5. – Спр. 102. – 17 арк. 87
15. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 5. – Спр. 28. – 5 арк.
16. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 5. – Спр. 443. – 3 арк.
17. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 5. – Спр. 541. – 23 арк.

- 18.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України. – Оп. 5. – Спр. 86. – 16 арк.
- 19.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 590. Спілка письменників України.– Оп. 5. Т.1. – Спр. 541. – 23 арк.
- 20.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 110. – 10 арк.
- 21.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 172.
- 22.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 190.
- 23.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 198. – 163 арк.
- 24.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 199
- 25.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 202.
- 26.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 203.

- 27.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 206.3.
- 28.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 216.
- 29.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 217.
- 30.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 218.
- 31.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 222.
- 32.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 222.
- 33.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 223.
- 34.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 245.
- 35.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 71.

- 36.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 72.
- 37.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 73.
- 38.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 1. – Спр. 98.
- 39.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 668. Маківчук Федір Юрійович. – Оп. 2. – Спр. 4.
- 40.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 706. Олійник Степан Іванович. – Оп. 2. – Спр. 518.
- 41.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 706. Олійник Степан Іванович. – Оп. 2. – Спр. 574.
- 42.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. (ЦДАМЛМ України). – Ф. 706. Олійник Степан Іванович. – Оп. 2. – Спр. 576.

2) Преса:

- 43.Б. а. Об одной антипатриотической группе театральных критиков // Правда. – 28 января 1949. – С. 2.
- 44.Б. а. О пошлых писаниях одного журнала. // Правда. – 24 августа 1946 г. – С. 2.
- 45.Б. а. Против идеологических извращений в литературе / Правда. - №183. – С. 2.

46. Крокодил. – 1953. – № 4. – С. 14.
47. Перець. – 1946–1953 рр.
48. ЦК КП(б)У о журнале сатиры и юмора “Перець” // Литературная газета. – 1946. – № 41 (2304).

3) Опубліковані джерела:

49. *Бейлин А.* Кадры специалистов СССР: их формирование и рост. – Москва: Союзоргучет. – Москва: ЦУНХУ Госплана, 1935 - 415 с.
50. Власть и художественная интеллигенция. – Москва, 1999.
51. *Воскрекасенко С.* Ми всьому хазяїни // Культурно-освітня робота. - №12, грудень 1950. – С. 35.
52. *Гінда В.* “Конторою глибокого буренія” називали КГБ працівники “Перця” // Країна. – 31 бередня, 2011. – Електронний ресурс:
https://gazeta.ua/ru/articles/history-journal/_kontoroyu-glibokogo-buryeniya-nazivali-kgb-pracivniki-percyu/377206
53. *Гінда В.* Партиїні бонзи боялися потрапити до “Перця” // Збруч. – 01.04.2014. Електронний ресурс: <https://zbruc.eu/node/20731>
54. *Дудар Є.* Йому виповнилося б сто... // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – №30, 31 серпня. Електронний ресурс:
https://zn.ua/ukr/SOCIUM/yomu_vipovnilosya_b_sto_.html
55. *Заславский Д.* О фельетоне. Стенограмма лекции, прочитанной на Центральных газетных курсах при ЦК ВКП(б). – Москва: Правда, 1945. – 26 с.
56. *Луначарский А.* Будем смеяться // Собрание сочинений: в 8 т. — Москва, 1964. — Т. 3. – С. 76-80. 90
57. *Маківчук Ф.* Анфас і в профіль. – Київ, 1972.
58. *Маківчук Ф.* Вінегрет з перцем // Бібліотека “Перця” – Київ: Радянська Україна, 1969. – 65 с.

59. *Маківчук Ф.* Здоровенькі були! // Бібліотека “Перця” – Київ: Радянська Україна, 1952. – 63 с.
60. *Маківчук Ф.* Про добре і про зле. – Київ, 1963.
61. *Маківчук Ф.* Репортаж з того світу. – Київ, 1960. – 164 с.
62. *Маківчук Ф.* Свині не винні // Бібліотека “Перця” – Київ: Радянська Україна, 1972.
63. *Маківчук Ф.* Штрихи до портретів. – Київ, 1977.
64. *Стороженко П.* Біля “Перцю” і не тільки // Щоденний грубіяна. Творчий блог Павла стороженка. – 27 червня, 2020. Електронний ресурс: <http://www.pavlos.ltava.org/2020/06/spogadypart1.html>
65. Українська мова у ХХ сторіччі – історія лінгвоциду. Документи і матеріали / За ред. Л. Масенко. - К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. — 399 с.
66. *Чорногуз О.* Володар сміху Маківчук // Інститут політичних, соціологічних і маркетингових досліджень ім. Т.Г. Шевченка. – 2 лютого, 2022. Електронний ресурс: <https://politmarket.info/chornoguz-volodar-smikhu-makivchuk.html>

Література

1) Монографії і збірки статей:

67. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. – 2-е вид. / переклад з англійської Верлок В., Горчаков Д. – Київ: Дух і літера, 2005. – 584 с.
68. *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – Москва, 1994 – С. 384–391.
69. *Бахтин М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – Монография. – 2 изд. – Москва: Худ. лит., 1990. – 543 с.
70. *Горяева Т.* Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2009. – 407 с.

71. *Дмитриев А.* Социология политического юмора. – Москва: РОССПЭН, 1998. – 330 с.
72. *Ечевская О., Гурова О., Вейс О., Дейхина О., Захарова Ю.* Люди и вещи в советской и постсоветской культуре. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 2005. – 130 с.
73. *Скельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-Українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ: Критика, 2008. – 304 с.
74. *Сремєєва К.* Бити сатирою. Журнал “Перець” в соціокультурному середовищі Радянської України. – Харків: Раритети України, 2018. – 200 с.
75. *Зубкова Е.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 230 с.
76. *Клемперер В.* ЛГІ. Язык третьего Рейха. Записная книжка филолога. / Пер. с нем. А. Б. Григорьева. – Москва: Прогресс-Традиция, 1998. – 382 с.
77. *Лассан Э.* Дискурс власти и инакомыслия в СССР: когнитивно-риторический анализ. – Вильнюс: Изд-во Вильнюсского университета, 1995. – 232 с.
78. *Лебина Н.* Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. – Санкт-Петербург: Издательско-торговый дом “Летний Сад”, 1999. – 317 с.
79. *Лутченко А.* Советская интеллигенция (Формирование кадров советской интеллигенции 1917-1961). – Москва: Знание, 1962.
80. *Мартин Т.* Империя положительной деятельности. Нации и национализм в СССР, 1923–1939 / Пер. с англ. О. Р. Щёлоковой. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 663 с.

81. *Мартін Т.* Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923-1939 роки). – Київ: Критика, 2013. – 646 с.
82. *Масенко Л.* Мова радянського тоталітаризму. – Київ: Кліо, 2017. – 238 с.
83. Мы и они: Конформизм и образ “другого”. Сборник статей на тему ксенофобии / Отв. редактор Л. С. Васильев. – Москва: Кн. Дом “Университет”, 2007. – 223 с.
84. *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського. – Київ: Основи, 2000. – 328 с.
85. *Пітер Б.* Розділ 9. Вступ до теорії: Літературознавства та культурологія. – Київ: Смолоскип, 2008.
86. *Рабенчук О.* Динаміка соціальної поведінки. // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. — Ч 3. — Київ, 2010.
87. *Столяр М.* Советская смеховая культура. — Киев: Стилос, 2011. — 302 с.
88. *Федотова О.* Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.). – Київ: Парламентське вид-во, 2009. – 352 с.
89. *Фирсов Б.* Разномыслие в СССР. 1940-1960-е годы: История, теория и практики. – Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге : Европейский Дом, 2008. — 544 с.
90. *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008.
91. *Фицпатрик Ш.* Русская революция. — Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2018.

92. *Фицпатрик Ш.* Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011.
93. *Червинский П.* Язык советской действительности: Семантика позитива в обозначении лиц. – Тернополь: Крок, 2012. – 328 с.
94. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. – Нью-Йорк: Сучасність, 1987. – 295 с.
95. *Шестаков В.* Феноменология смеха: Карикатура, пародия, гротеск в современной культуре. Сборник статей. – Москва: Российский институт культурологии, 2002. – 270 с.
96. *Юрчак А.* Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. – Москва: НЛО, 2014 – 664 с.
97. *Martin T.* The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Cornell University Press, 2011. – 528 p.
98. *Bakhtin M.* Rabelais and His World / translated by Helene Iswolsky. – Indiana, 1984. – 508 p.
99. *Berger L. P.* Redeeming Laughter. The Comic Dimension of Human Experience. – Berlin, 2014. – 222 p.
100. *Fitzpatrick Sh.* Tear Off the Masks! – Princeton: Princeton University Press, 2005. – 352 с.

2) Статті:

101. *Єрмолаєва В.* Явище “шароварщини”: пошук дефініції / Єрмолаєва В. С., Нікіщенко Ю. І. // Магістеріум. Культурологія. – 2017. – Вип. 68. – С. 27-31.
102. *Беліцер Н.* Українська, російська і “радянська” ідентичності в сучасній Україні // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників

- програм наукового стажування у США. – Львів, 18 – 21 вересня 2003 р.
103. *Бондаренко І.* Політичний карнавал в історичних вимірах соціального інжинірингу. // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. – Серія: Філологія. Журналістика. – Том 32 (71). – № 1, 2021. – Частина 3. – С. 253–257.
104. *Дорохина О.В.* Раннее советское брачно-семейное законодательство: мифы и реалии // Вестник Московского университета. – Сер. 18: Социология и политология. – 1998. – № 4. – С. 138–154.
105. *Зикун Н.* Українська сатирична публіцистика: загальне поняття та джерела становлення // Держава та регіони. Соціальні комунікації. – 2013. – № 2. – С. 77–82.
106. *Кисла Ю.* Українська історична пам'ять: конструювання загальнорадянської ідентичності в УРСР у сталінський період / Ю.О. Кисла. // Наукові записки НаУКМА. - 2008. - Т. 78 : Історичні науки. – С. 34–39.
107. *Костилова С.* Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 13. – С. 107-117.
108. *Крупина В.* Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Український історичний журнал. – Київ, 2009. – № 6.
109. *Мазур Л.* Формирование социальной структуры советского общества: от идеи равенства к новому неравенству. // Эпоха

социалистической реконструкции: идеи, мифы и программы социальных преобразований. – Екатеринбург, 2017.

110. *Меринов В.* Типологические особенности советской центральной прессы (на примере газеты “Правда”) // Дискурс современных масс-медиа в 95 перспективе теории, социальной практики и образования. – Белгород: ИД “Белгород” НИУ “БелГУ”, 2016. – С. 183-195.
111. *Мирошниченко И., Стяжкина О.* Абортная политика в СССР в 1920-30-е годы: историография вопроса // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія. – 2012. – №. 3.
112. *Михайлюк О.* Карнавал и революция // Докса. – 2005. – №. 7: Людина на межі смішного і серйозного. – С. 211-220.
113. *Полянский П.* Развитие понятия брака в истории советского семейного права // Вестник Московского университета. – Сер. 11: Право. – 1998. – № 2. – С. 98–106.
114. *Регейло І.* Становлення та розвиток професійної підготовки наукових працівників та викладачів вузів України (перша половина 1920-х рр.). // Історико-педагогічний альманах. - 2012. - Вип. 2. - С. 114-120.
115. *Рябченко О.* Новомова і культура мовлення студентів Радянської України 1920-х рр. // Актуальні проблеми філології та перекладознавства. – Вип 10, 2016.
116. *Смирнова Т.* “Бывшие”. Штрихи к социальной политике советской власти // Отечественная история. – 2000. – № 2. – С. 37–48.
- 1
117. *Сотник А.* Розвиток масової культури тоталітарного типу у ретроспективі Німеччини і України в 1930-1940-і роки // МІСТ:

- Мистецтво, історія, сучасність, теорія. – 2010. – Вип. 7. – С. 375-382.
Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mist_2010_7_66
118. *Стасюк О.* Деформація народної культури в роки геноциду // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 18. – С. 349–361.
119. *Столяр М.* Радянська сміхова культура та ідеологія: опозиція чи конвенція? // Культура і сучасність. – №2, 2011. – С. 24-28.
120. *Столяр М.* Радянська сміхова культура як форма моральнісного протистояння тоталітаризму / М. Столяр // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 73. – С. 266-268. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_73_121
121. *Столяр М.* Релігійні підвалини радянської сміхової культури // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Філософія. – 2013. – №. 40 (2). – С. 151–161.
122. *Струченков О.* Соціально–антропологічний аспект концепції homo sovieticus // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 107.
123. *Філоненко С.* Масова література за радянських часів // Масова література в Україні: дискурс/ гендер / жанр. – Донецьк: ЛАНДОН–XXI, 2011.
124. *Харченко К.* Літературу – в маси! / Ксенія Харченко // Книжковий огляд. – 2004. – № 11–12. – С. 64–67.
125. *Чумаченко Б.* Визволення від минулого: карнавал Бахтіна у дзеркалі радянського досвіду // Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури. – 2021. – Т. 4. – С. 90–98.
126. *Шакун Н.* Соціокультурний підхід до історії як альтернатива історичному монізму. // Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. – 2018. – № 1 (11). – С. 110-115.

127. *Яковлев А.* “Ворог” у середовищі інтелігенції (відображення “ждановщини” і “лисенківщини” в сатиричному журналі “Крокодил” 1948-1953 pp.) // Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. – №7 (2015). – С. 37-41.
128. *Яковлев А.* Концепт “контрольованого сміху” у відносинах радянської влади та творчої інтелігенції на прикладі журналу “перець” 1945-1953 pp. // EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ. – Svazek 3. 4. vydání (2017). – С. 78–83.
129. *Яковлев А.* Трансформація сміхової культури в умовах радянської пропаганди. // Історичні і політологічні дослідження. – №1(59) (2016). – С. 42–51.
130. *Clark M., Grech A.* Journalism under pressure. Unwarranted interference, fear and self-censorship in Europe. – Strasbourg: Council of Europe publishing, 2017. 23. McLeish, C.A. Reactions to Self-censorship // Science and Technology Policy Research University of Sussex, 2003.
131. *Palko O.* Becoming Soviet: lost cultural alternatives in Ukraine, 1917-1933. – Diss. University of East Anglia, 2016.
132. *Yekelchuk S.* The Making of a 'Proletarian Capital': Patterns of Stalinist Social Policy in Kiev in the Mid1930s. – Europe-Asia Studies, Vol. 50, 1998. – No. 7. – С. 1229, 1231.

3) Електронні ресурси:

133. *Ковальчук Я.* Два обличчя українського радянського патріотизму // Спільне (26.05.2020). Електронний ресурс:
<https://commons.com.ua/ru/dva-oblichchya-ukrayinskogo-radyanskogo-patriotizmu/>
134. Резолюции 12-й сессии (1957 год) // Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций. – Електронний ресурс:
<https://www.un.org/ru/ga/12/docs/12res.shtml>, відвідано 14.06.2022.

135. Советская периодическая печать: группы изданий и особенности содержания // Кол. авторов Источниковедение. – Москва, 2014.
Електронний ресурс: <https://history.wikireading.ru/396273> , відвідано 04.05.2020.

4) Навчальні посібники:

136. *Шліхта Н.* Історія радянського суспільства: Навч. посібник. для студ. вищ. навч. закл. – Київ: Наулма, 2010. – 217 с.

5) Довідкова література:

137. Письменники Радянської України: Біобібліографічний довідник / Упор. Килимник О., Петровський О. – Київ: Радянський письменник, 1970.
138. Українські письменники: Біобібліографічний словник. / Ред. О. І. Білецький. – Вид. перероб. – Харків: Прапор, 2005. в 5 т. – Т. 5.

6) Рукописи:

139. *Єремєєва К.* Політичний гумор Радянської України у 1941-1991 рр. (на прикладі журналу “Перець”). Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2016.
140. *Землюк В.* Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності. Дис... канд. політ. наук: 23.00.02. – Київ, 2007.
141. *Каганов Ю.* Конструювання “радянської людини” (1953–1991): українська версія. 07.00.01 Дис. доктор. наук. – Миколаїв, 2019.
142. *Явдошняк М.* “Сатира і сатирики в повоєнній УРСР (на прикладі журналу “Перець”). – Кваліфікаційна робота / Наук. керівник: Шліхта Н. В. / Національний університет “Києво-Могилянська академія” – Київ, 2020.

Додатки

Додаток 1.

Фотопортрет Федора Маківчука (1972 р.)

Джерело: *Ф. Маківчук* Анфас і в профіль. – Київ, 1972. – С. 1.

Додаток 2.

Головний редактор Федір Маківчук та художники-карикатуристи
“Перця” (1954 р.)

Джерело: *Єремєєва К.* Бити сатирою. Журнал “Перець” в соціокультурному середовищі Радянської України. – Харків: Раритети України, 2018. – С. 183.

Додаток 3.

Маківчук у вишиванці.

Джерело: ЦДАМЛІМ України. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 2.

Додаток 4.

Опубліковане фото вбитого Ярослава Галана (архів СБУ)

Джерело: Б.а. 11 ударів сокирою по голові: вперше показали фото вбивства радянського пропагандиста у Львові // galinfo. – 24 жовтня 2019.

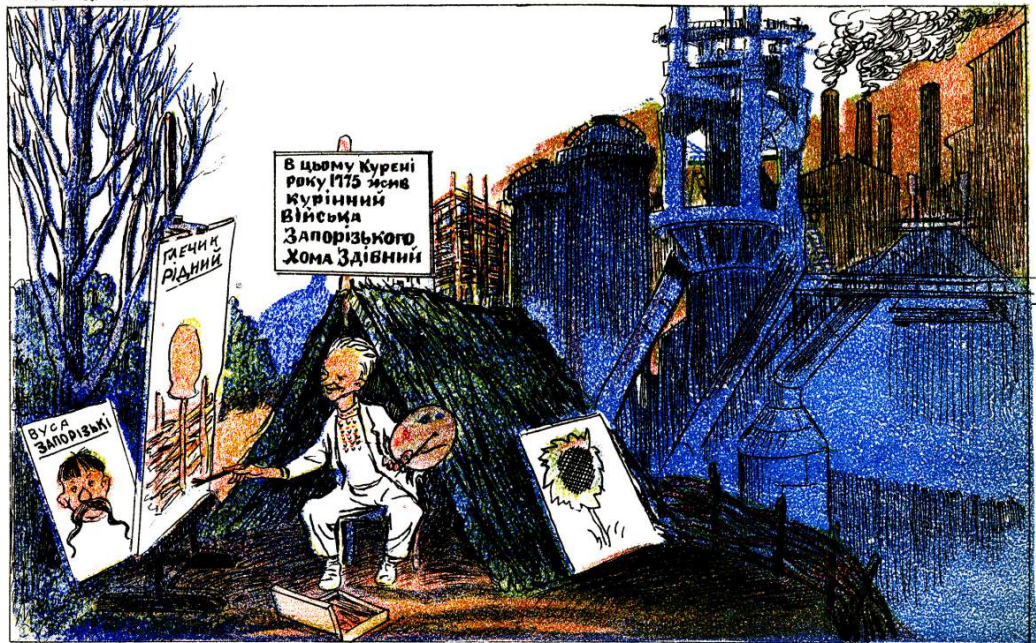
Електронний ресурс:

https://galinfo.com.ua/news/11_udariv_sokyroyu_po_golovi_vpershe_pokazaly_foto_vbyvstva_radyanskogo_propagandysta_u_lvovi_329141.html

Додаток 5.

ЙОГО КУРІНЬ СКРАЮ,
або ..

Малюнок К. Агніта

Ідейний горизонт художника Хоми Нетудигляда.

Джерело: *Агніт К.* Його курінь скраю, або ідейний горизонт художника Хоми Нетудигляда // *Перець*. – 1946. – № 15-16. – С. 2.

Додаток 6.

Обкладинка до розділу “Галас у жабуринні” збірки фейлетонів Федора

Маківчука “Анфас і впрофіль”. Автор: Андрій Василенко.

Джерело: *Маківчук Ф. Анфас і в профіль.* – Київ, 1972. – С. 171.